

**ПРАВИЙ ЕКСТРЕМІЗМ І ТОЛЕРАНТНІСТЬ:
З ДОСВІДУ УКРАЇНИ ТА НІМЕЧЧИНИ**

Київ, 2008

ББК 66.2 (4 УКР)
П45

Правий екстремізм і толерантність: з досвіду України та
П45 Німеччини / Фонд ім. Фрідріха Еберта, Регіональне представ-
ництво в Україні та Білорусі. К.: Заповіт, 2008. — 76 с.
ISBN 978-966-7272-88-3

Редакційна колегія: Андрійко В. І.
Гнатюк Л. П., канд. філол. наук
Клепко С. Ф., канд. філос. наук
Трацевич Т. І.

До книги ввійшли окремі статті, підготовлені авторами на основі
їхніх виступів під час круглих столів «Інтеграція культур і
толерантність проти правого екстремізму: з досвіду України та
Німеччини», проведених у 2007–2008 р. Фондом ім. Фрідріха Еберта
у співпраці з українськими партнерами в різних регіонах України.

Оцінки, висловлені в матеріалах, є виключно точками зору їх авторів. Вони не
завжди збігаються з поглядами редакції і в жодному разі не можуть вважатися
позицією Фонду ім. Фрідріха Еберта.

ISBN 978-966-7272-88-3

ББК 66.2 (4УКР)

ЗМІСТ

<i>Вступне слово</i>	4
Правоекстремістські погляди в Німеччині	5
<i>д-р Дітмар Мольтхаген</i> <i>Фонд ім. Фрідріха Еберта, Берлін</i>	
Правий екстремізм на тлі державницької ментальності жителів України: регіональний погляд	15
<i>М. М. Сапта</i> <i>д-р соціологічних і канд. фіз.-мат. наук,</i> <i>Харківський національний університет внутрішніх справ</i>	
Ксенофобія в Україні: загальна ситуація і напади на ґрунті ненависті . . .	21
<i>В. А. Лихачов</i> <i>Конгрес національних громад України</i>	
Соціокультурні витоки екстремізму	33
<i>Т. В. Данько</i> <i>канд. екон. наук,</i> <i>Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»</i>	
Мова ворожнечі: ксенофобія чи безладність	36
<i>О. В. Горбачова</i> <i>Харківський університет внутрішніх справ</i>	
Виховання толерантності як шлях попередження екстремізму та його подолання	43
<i>К. М. Слесик</i> <i>кандидат пед. наук,</i> <i>Харківський обласний науково-методичний інститут безперервної освіти</i>	
Інституціональна роль НДО в запобіганні та протидії правому екстремізму	48
<i>В. М. Куракса</i> <i>кандидат біолог. наук,</i> <i>Харківський торговельно-економічний ін-т</i> <i>Київського торговельно-економічного університету</i>	
Проблеми культурно-національної толерантності в Україні	53
<i>Л. І. Дух</i> <i>Харківський обласний науково-методичний інститут безперервної освіти</i>	
Виховання толерантності в шкільній освіті України	57
<i>С. Ф. Клепко</i> <i>канд. філос. наук,</i> <i>Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти</i> <i>ім. М. В. Остроградського</i>	
Освіта і культура в багатокультурному суспільстві: проблеми і шляхи їх вирішення	66
<i>К. А. Юр'єва</i> <i>кандидат педагогічних наук,</i> <i>Харківський педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди</i>	

ВСТУПНЕ СЛОВО

Фонд ім. Фрідріха Еберта виступає в усьому світі за толерантність, міжнародне взаєморозуміння та мирне співіснування між людьми. Ворожість до іноземців, дискримінація меншин, расизм і правоекстремістські дії не повинні мати місця в наших суспільствах.

Для реалізації цієї мети Фонд ім. Фрідріха Еберта знайшов в Україні хороших і надійних партнерів, з якими протягом 2007–2008 років було проведено ряд заходів з даної теми. Ураховуючи те, що Єврокомісія офіційно висунула ініціативу «2008-й рік — Європейський рік міжкультурного діалогу», де основним гаслом стало зміцнення взаєморозуміння та поліпшення співіснування людей різних культур у ЄС, для України важливо також зміцнити почуття належності до спільної європейської культури.

Ця ініціатива знайшла підтримку як в органах державної влади, так і в структурах громадянського суспільства.

У публічних дискусіях, організованих нами в різних регіонах України, змогли взяти участь журналісти, вчителі шкіл та викладачі вузів, представники етнічних меншин і органів державної та місцевої влади. Автори статей, представлених у пропонованому збірнику, були серед тих, хто висловив свої погляди й позицію під час обговорення питань, пов'язаних з розвитком правого екстремізму та протидії йому.

Даною публікацією ми задокументуємо успішну співпрацю з нашими українськими та німецькими друзями і водночас мотивуємо їх до подальшої співпраці.

Висловлюю велику подяку всім, хто на продовження розпочатого під час семінарів діалогу долучився своїми статтями до створення цього збірника, а також Тамарі Трацевич з громадської організації «Древо життя» за її активну роботу в його підготовці.

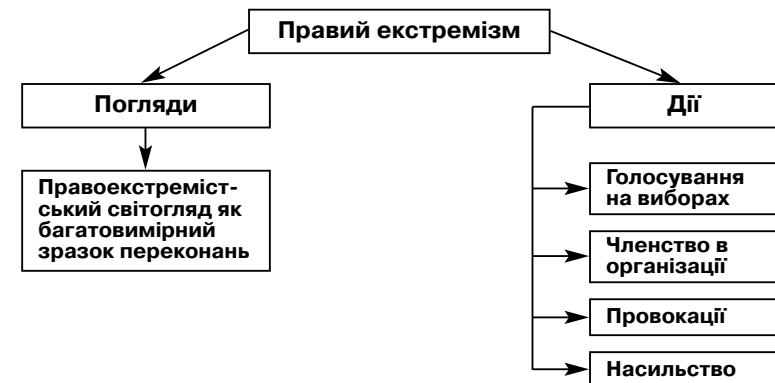
Київ, жовтень 2008 року

Д-р Штефан Хрбот
Фонд ім. Фрідріха Еберта
Регіональне представництво в Україні та Білорусі

ПРАВЕКСТРЕМІСТЬСЬКІ ПОГЛЯДИ В НІМЕЧЧИНІ

Першим кроком на шляху до конструктивної протидії правому екстремізму є чітке розмежування поглядів та дій. І погляди, і дії є складниками феномена правого екстремізму, проте характеризуються різними проявами, які, відповідно, вимагають різних контрстратегій. На правий екстремізм як проблему в Німеччині здебільшого реагують і публічно дискутують про неї лише тоді, коли вже сталося щось кричущо правоекстремістське, наприклад, правоекстремістська партія здобула успіх на виборах чи було скоєно особливо жорсткий злочин. На протипагу цьому, правоекстремістські погляди та ступінь їх поширення серед населення досить нечасто стають предметом публічних дебатів. Це викликає жаль, оскільки в основі кожного правоекстремістського вчинку лежать відповідні погляди, які є фундаментом і певною мірою ядром проблеми. До цього ж правоекстремістські погляди далеко не обмежуються лише колом організованих правих екстремістів. Хоча цей факт став відомим завдяки дослідженням, проведеним ще в 1980-х роках, проте він не був усвідомлений німецьким суспільством. Слід однак підкреслити, що далеко не кожна особа з правоекстремістськими поглядами діє згідно з ними — якби було інакше, тоді в Німеччині існувала б набагато більша проблема правого екстремізму.

Рис. 1. Розмежування між правоекстремістськими поглядами та діями.
Цит. за: [6, с. 27]

Пропонована стаття присвячена аналізу правоекстремістських поглядів. У її основі лежить зніційоване у 2006 році Фондом ім. Фрідріха Еберта загальнонімецьке репрезентативне опитування з цього питання. Дослідження було проведене науковцями Лейпцизького університету доктором Олівером Декером, професором Елмаром Брелером та Норманом Гайслером і опубліковане в листопаді 2006 року Фондом ім. Фрідріха Еберта під заголовком «*Від краю до центру. Правоекстремістські погляди та фактори їх впливу в Німеччині*». Автор цієї статті брав участь у підготовці названого видання. У рамках проведеного дослідження було опитано близько 5000 німецьких громадян, відібраних шляхом репрезентативного відбору, на предмет їхніх політичних уподобань. З дослідженням можна ознайомитись в Інтернеті за адресою: www.fes.de/rechtsextremismus/Inhalt/mat/htm

Виміри правоекстремістського мислення і масштаб їх поширення в Німеччині

Згідно з науковим визначенням, правоекстремістське мислення складається з шести вимірів [6, с. 61]:

- Підтримка диктатури
- Шовінізм
- Ксенофобія
- Антисемітизм
- Соціальний дарвінізм
- Применшення небезпеки націонал-соціалізму

Правоекстремістські погляди визначались у такий спосіб: опитуваним пропонували висловитися щодо кожного з шести вимірів за допомогою трьох тверджень, із якими вони могли погодитися повністю, частково чи переважно, або ж зовсім не погодитися. Якщо опитуваний щонайменше переважно погоджується з усіма трьома твердженнями одного з вимірів правоекстремістського мислення, він оцінюється як відповідно налаштований. Отже, скажімо, одного ксенофобського твердження недостатньо, щоб бути класифікованим у цьому дослідженні як ксенофоб. Але якщо опитуваний висловиться вороже щодо іноземців у всіх трьох твердженнях, тоді ми можемо говорити про його відповідну орієнтацію. Це порівняно досить обережний метод вираховування правоекстремістських поглядів, отже,

можна виходити з того, що їх масштаби дійсно є щонайменше такими, якими вони описані у вищезгаданому дослідженні.

Не кожна по-ксенофобськи налаштована особа автоматично відразу ж стає правоекстремістом — вона розглядається саме як ксенофоб, що демонструє спорідненість з однією частковою сферою правоекстремістського мислення — не більше, але й не менше. Лише у випадку з особами, які схильються до всіх шести вимірів, говорять про цілісний правоекстремістський світогляд. Він притаманний від 8 до 15 відсоткам німецького населення (залежно від дослідження і методики виявлення правоекстремістського мислення) [6, S. 62–66]. Відповідно до даних, наведених у дослідженні «*Від краю до центру. Правоекстремістські погляди та фактори їх впливу в Німеччині*», ця цифра становить 8,6% опитуваних [2, с. 133]. Немає значення, яким цифрам довіряти — більшим чи меншим, безперечним є те, що вони набагато перевищують кількість організованих правих екстремістів у Німеччині (згідно з даними Конституційного суду ФРН, їх кількість нині не перевищує 40 000 осіб, чи 0,05% усього населення [1, с. 50]) чи число виборців, які віддали свої голоси за правоекстремістські партії (на виборах до Бундестагу в 2005 році за НПН та республіканців загалом проголосували 1,9% виборців).

Виявлення цілісного правоекстремістського світогляду є науково складним. Тому з відповідними показниками необхідно поводитися обережно. Важливішим за питання про потенціал осіб з цілісним правоекстремістським світоглядом є розуміння того, що окремі складові частини правоекстремістського мислення сприймаються широкими верствами населення, що виявляється передусім у ворожості до іноземців. Дослідження Лейпцизького університету (за дорученням Фонду ім. Фрідріха Еберта) виявило в 2006 році, що 26,7% населення було налаштовано вороже щодо іноземців. Це означає, що більш ніж кожен четвертий німець мислить по-ксенофобськи [2, с. 43]. Інші студії, зокрема щорічні дослідження ставлення до іноземців під керівництвом професора Вільгельма Хайтмайера з Білефельдського університету, засвідчили ще вищі показники рівня расизму та ворожості до іноземців [4, с. 23].

Таким же високим виявився рівень шовіністично-націоналістичних поглядів (19,3%) та антисемітизму (8,4%) і в дослідженні Фонду ім. Фрідріха Еберта, нижчими показниками характеризувались виміри підтримки диктатури (4,8%), соціального дарвінізму (4,5%) та применшення небезпеки націонал-соціалізму (4,1%).

Таблиця 1. Правоекстремістські погляди в Західній та Східній Німеччині, осінь 2006 (у відсотках)

	Всього	Захід	Схід
Підтримка диктатури	4,8	4,4	6,5
Шовінізм	19,3	20,1	16,1
Ксенофобія	26,7	25,7	30,6
Антисемітизм	8,4	9,5	4,2
Соціальний дарвінізм	4,5	4,0	6,2
Применшення небезпеки націонал-соціалізму	4,1	4,6	2,0

Цит. за: [2, с. 47].

З цього висновку праці «Від краю до центру. Правоекстремістські погляди і фактори їх впливу в Німеччині» стають очевидними вже дві речі. По-перше, правий екстремізм аж ніяк не є лише східнонімецьким феноменом. Показники у старих і нових федеральних землях різняться між собою в окремих вимірах, проте західнонімецькі величини також високі. Таким чином, сприйняття правого екстремізму як «східної проблеми» є неправильним. Дійсно, щодо кількості населення правоекстремістські дії частіше — але далеко не виключно — мають місце в нових федеральних землях [1, с. 32], але правоекстремістські погляди проявляються у схожих високих масштабах як у Східній, так і в Західній Німеччині.

По-друге, порівняння цих результатів з проведеними раніше дослідженнями показує, що кількість позитивних відповідей на окремі виміри правоекстремістського мислення відрізняється незначною мірою. З цього випливає те, що правоекстремістське мислення пустило глибоке коріння серед німецького населення. Ксенофобські чи антисемітські погляди вочевидь не залежать від певних політичних подій, а мають глибоке підґрунтя. Це означає, що критичний розгляд правого екстремізму є нагальним і довгостроковим завданням у Німеччині.

Яким групам людей властиве правоекстремістське мислення?

Якщо уважніше проаналізувати, яким групам людей притаманні правоекстремістські погляди, то виявиться, що вони поширені як у Східній, так і в Західній Німеччині, серед людей усіх вікових груп, серед чоловіків і жінок, членів профспілок і церковних громад, а

також серед виборців усіх політичних партій [2, с. 42–57]. Усвідомлення загальної поширеності правоекстремістських поглядів дозволяє уникнути двох подальших досить типових помилкових оцінок у полеміці з правим екстремізмом і довести, що правий екстремізм не є чисто молодіжним феноменом і характерний не лише для економічно обділених членів суспільства. Ці обидві помилкові оцінки знову ж таки є результатом обмеження проблеми лише одними правоекстремістськими діями. Справді, вони здійснюються майже виключно молодими правопорушниками. Що ж стосується правоекстремістських позицій, то порівняння різних вікових груп показує, що старші (понад 60 років) мають навіть сильніші правоекстремістські погляди, аніж молодші (14–30 років), і хоча правоекстремістські злочинці та керівники правоекстремістських організацій майже виключно чоловіки, проте жінки налаштовані по-правоекстремістськи лише дещо менш радикально.

Таблиця 2. Правоекстремістські погляди залежно від віку та статі (у відсотках)

	14–30 років	31–60 років	понад 60 років	Чоловіки	Жінки
Підтримка диктатури	4,9	4,6	5,2	6,4	3,5
Шовінізм	16	18,9	22	21,7	17,1
Ксенофобія	22,6	24,7	32,7	28,5	25,2
Антисемітизм	7,1	7,9	10,2	9,7	7,3
Соціальний дарвінізм	3,5	4,4	5,2	5,5	3,6
Применшення небезпеки націонал-соціалізму	3,3	4,0	4,6	5,1	3,1

Цит. за: [2, с. 48, 50].

Якщо взяти до уваги рівень освіти та професійний статус, то виявиться, що люди з більш низьким рівнем формальної освіти більше схильні до правоекстремістських поглядів. Серед безробітних показник виявився вищим за середній, високий він і серед пенсіонерів, тоді як у переважної більшості працюючого населення — дещо нижчий за середній. Для випускників університетів характерні такі ж порівняно низькі величини, проте навіть серед них кожен восьмий налаштований вороже щодо іноземців.

Таблиця 3. Правоекстремістські погляди залежно від професійного статусу та рівня освіти (у відсотках)

	Проф-освіта/служба в армії	Домо-господарки	Працюючі	Безробітні	Пенсіонери	Школа	Вища освіта
Підтримка диктатури	3,7	3,6	4,2	11,9	5,2	5,2	2,8
Шовінізм	13,4	13,5	18,0	24,9	23,4	20,6	11,2
Ксенофобія	20,4	22,8	23,2	37,2	33,2	29,1	12,3
Антисемітизм	6,2	9,3	7,6	10,8	9,7	9,2	4,1
Соціальний дарвінізм	2,9	2,3	4,3	6,3	5,5	4,8	2,2
Применшення небезпеки націонал-соціалізму	2,2	3,4	3,6	8,2	4,8	4,3	2,8

Цит. за: [2, с. 48, 50].

Загалом дослідження лейпцизьких науковців Декера та Брелера засвідчує, що правоекстремістські переконання властиві не лише маргінальним верствам суспільства, а й мають місце серед усіх прошарків населення, у всіх федеральних землях та вікових групах. Таким чином, правий екстремізм становить проблему, яка поширилася від краю до центру суспільства.

Фактори, що сприяють впливу правоекстремістських поглядів

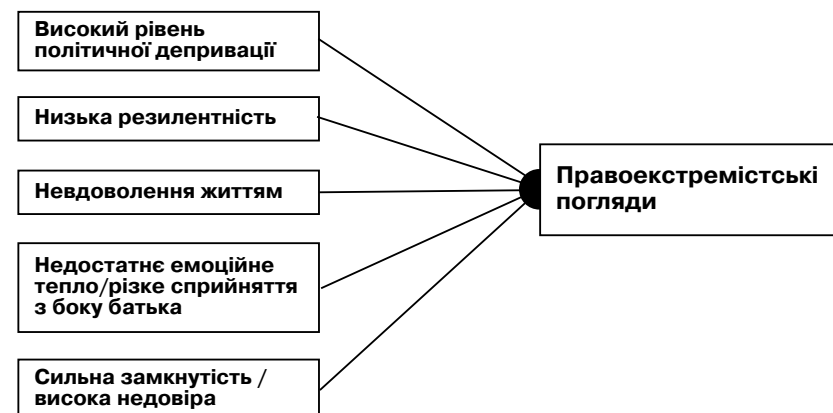
Велика поширеність правоекстремістського мислення в Німеччині породжує питання про те, які чинники сприяють виникненню таких поглядів. Звісно, тут не може бути єдиного пояснення, адже до формування правоекстремістських поглядів призводить відповідна взаємодія різних чинників. У рамках дослідження «Від краю до центру» були виявлені деякі особливо значущі з них [2, с. 85–117].

Особистісні риси та досвід соціалізації відіграють важливу роль у формуванні політичних поглядів. Правоекстремістські переконання найчастіше властиві замкнутим і недовірливим людям, які до того ж не відчували достатнього емоційного тепла і розуміння, особливо з

боку батька. Що стосується подібного великого впливу виховання з боку матері, то дослідження його не виявило.

Наступним важливим чинником, який сприяє виникненню правоекстремістських поглядів, є недостатня здатність конструктивно долати індивідуальні кризові ситуації, тобто, якщо висловитись фахово, низька резилентність. Вагомим чинником, за даними дослідження, є і низький рівень задоволеності життям у людей з правоекстремістськими переконаннями. Це означає, що по-правоекстремістськи налаштованими є не обов'язково найобділеніші чи найбідніші члени суспільства, а саме ті, хто особливо невдоволені своїм становищем. При цьому такі особи можуть жити в цілком забезпечених матеріальних умовах. Цікавим видається і встановлення великої ролі політичної депривації. Це фахове поняття означає почуття позбавленості політичного впливу. Враження того, що ти позбавлений будь-якої можливості впливати на політику, виявилось навіть більш дійовим для формування правоекстремістських поглядів, аніж почуття економічної обділеності (фахове поняття — економічна депривація). Іншими словами: почуття відстороненості від процесів прийняття політичних рішень підштовхує людей до правоекстремістських переконань сильніше, ніж побоювання втратити робоче місце.

Рис. 2. Важливі фактори впливу на формування правоекстремістських поглядів

Цит. за: [2, с. 85–127].

П'ять названих чинників не є єдиними визначальними для формування правоекстремістських поглядів, і жоден з них не може окремо пояснити, чому людина мислить по-правоекстремістськи, але вони є підґрунтям для розуміння того, за яких умов люди мають схильність до правоекстремістських поглядів, і тому повинні бути враховані при розробці стратегії протидії.

Стратегії поведінки з правоекстремістськими поглядами

У ході полеміки з людьми, що мають правоекстремістські переконання, необхідно чітко розрізнити дві різних мети, які під час дискусії часто плутають. Одна з них — уникнення суспільного визнання правоекстремістських позицій і цим самим запобігання їх подальшому поширенню та політичним наслідкам. Її можна схарактеризувати як оборонну стратегію, спрямовану на подолання не самих поглядів, а їх наслідків, передусім їх поширення. Інша мета — зміна самих цих поглядів, тобто індивідуальний поворот від правоекстремістських до демократичних позицій. Реалізувати цю наступальну стратегію набагато важче і можна лише в довгостроковій перспективі.

У справі запобігання поширенню правоекстремістських думок вирішальну роль відіграють публічні висловлювання авторитетних громадських діячів, особливо політиків. Саме тому так важливо, щоб у публічних дискусіях з питань соціальних негараздів, суспільних інтеграційних дефіцитів чи реформ соціальної держави не було місця ні для етнізації конфліктів, ні для будь-якого дискурсу меншовартості. Думки про меншовартість людей, як-от про вищий статус працюючих порівняно з тими, хто отримує соціальну допомогу, чи німецьких робітників порівняно з іноземними, означають зрештою лише легітимізацію правоекстремістської парадигми про нерівноцінність людей. Цьому чітко протистоїть положення про незаперечну людську гідність, сформульоване у статті 1 Конституції Німеччини.

Окрім цього, у подоланні правого екстремізму напрочуд дієвою виявилась соціальна зневага до ксенофобії, антисемітизму та інших правоекстремістських уявлень про меншовартість, і тому їй не треба вилучати з арсеналу. Також не слід недооцінювати в цьому контексті і такі символічні акції, як контрдемонстрації, ланцюжки свічок проти ворожості до іноземців чи висловлення солідарності з жертвами

правоекстремістського насильства. Саме через те, що значна частина населення поділяє окремі елементи правоекстремістського мислення, особливо вороже ставлення до іноземців, велике значення має те, щоб тривав процес самоусвідомлення суспільством себе як демократичного і толерантного.

Для запобігання проникненню правоекстремістських поглядів у політичні дискурси, потрібні також пояснення і легітимізація демократичних позицій, щоб громадяни могли побачити різницю між правоекстремістським та демократичним мисленням. Це означає необхідність нового пояснення процесів, що відбуваються, та прийняття відповідних рішень.

Найдійовішим засобом довгострокової зміни політичних переконань, як і раніше, є освіта. Дослідження «Від краю до центру», як і багато інших, виявило значно нижчий рівень правоекстремістських переконань у людей з вищою освітою [2, с. 47]. Проте освіта сама по собі не є абсолютною панацеєю, оскільки правоекстремістські переконання мають і люди з вищою освітою. Але досвід політичної освітньої роботи Фонду ім. Фрідріха Еберта також показує, що ведення полеміки з правим екстремізмом вимагає освіти. Необхідними є і основи політичних знань, зокрема про способи дії парламентської демократії і те, як вони закріплені в німецькій Конституції. Проте розуміння освіти як чистої передачі знань, як правило, не зможе призвести до зміни поглядів. Для цього потрібні знання досвіду, чисто когнітивних знань здебільшого виявляється недостатньо. Це означає, що люди повинні отримувати позитивний досвід поведінки з демократією, щоб здобути демократичні переконання. Ключем до цього міг би стати спосіб спільної участі. Відповідні методи відомі і випробувані на практиці, як, наприклад, відвідини різних заходів, участь в організації громадянських ініціатив чи конференцій [3; 5]. Там, де громадяни беруть участь у прийнятті політичних та інших рішень, вони отримують досвід своєї потреби, що позитивно впливає на їхню мотивацію сприяти демократії. Водночас у ході таких дій громадяни знайомляться з основами демократичної політики, як, наприклад, зі складним процесом знаходження компромісів у гетерогенних групах з різними інтересами. Подібний досвід самодійовості є передумовою зміни поглядів і тим самим — витіснення правоекстремістських переконань.

Висновки

Правоекстремістські погляди досить поширені в Німеччині. Вони мають місце серед усіх груп населення, у всіх регіонах та вікових групах, а тому є не маргінальним феноменом німецького суспільства, а проблемою його центру. Відповідно і назва коротко проаналізованого тут дослідження звучить «Від краю до центру». Саме ворожість до іноземців як найбільш поширений вимір правоекстремістського мислення є нині проблемою для демократичного і толерантного співжиття в Німеччині. Те, що наявний правоекстремістський потенціал у Німеччині — на протигагу багатьом сусіднім європейським державам — дотепер не вдалося повністю використати жодній партії, не може слугувати причиною для самозаспокоєння. Багато проєктів протидії правому екстремізму на місцевому та національному рівнях потребують підтримки, оскільки вони захищають основи нашого життя від викликів крайніх правих. Однак, окрім проєктів, спрямованих проти правого екстремізму, перед усіма демократичними силами та суспільними інституціями постають питання про те, як можна подолати почуття політичної безвпливовості, вороже ставлення до іноземців і сформувати активну позицію у відстоюванні демократії та прав людини.

Література

1. BMI — Bundesministerium des Innern (Hg.): Verfassungsschutzbericht 2006. Berlin 2007.
2. Decker, Oliver/ Brähler, Elmar (unter Mitarbeit von Norman Geißler): Vom Rand zur Mitte. Rechtsextreme Einstellungen und ihre Einflussfaktoren in Deutschland. Hrsg. v. Friedrich-Ebert-Stiftung. Berlin 2006.
3. Dienel, Peter C.: Die Planungszelle. Der Bürger als Chance. 5. Aufl., Wiesbaden 2002.
4. Heitmeyer, Wilhelm: Gruppenbezogene Menschenfeindlichkeit. Ein normaler Dauerzustand? In: Ders. (Hg.): Deutsche Zustände, Band 5, Frankfurt/Main 2006, S. 15–36.
5. Molthagen, Dietmar: Es gibt nichts Gutes, außer man tut es. Organisation und Durchführung der Bürgerkonferenz zum Thema Rechtsextremismus. In: Friedrich-Ebert-Stiftung (Hg.): Die Ursachen von Rechtsextremismus und mögliche Gegenstrategien der Politik. Dokumentation einer Bürgerkonferenz der Friedrich-Ebert-Stiftung März-Mai 2006. Berlin 2006, S. 59–76.
6. Stöss, Richard: Rechtsextremismus im Wandel. 2. Auflage. Berlin 2007.

Примітка:

Автор цієї статті працює референтом з теми «Правий екстремізм» у Фонді ім. Фрідріха Еберта. Пропонований текст базується на однойменній праці автора, яка була опублікована у збірнику:

Dietmar Molthagen, Andreas Klarner, Lorenz Korgel, Bettina Pauli, Martin Ziegenhagen (Hg.): Lern- und Arbeitsbuch Gegen Rechtsextremismus — Handeln für Demokratie. Bonn (Dietz-Verlag) 2008.

ПРАВИЙ ЕКСТРЕМІЗМ НА ТЛІ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ ЖИТЕЛІВ УКРАЇНИ: РЕГІОНАЛЬНИЙ ПОГЛЯД

Політичним екстремізмом (від лат. *extremus* — крайній) називають схильність до крайніх поглядів і методів у політиці та ідеології. У ряді країн екстремістські організації класифікують за двома критеріями: схильністю до застосування насильства та політичними цілями, які вони перед собою ставлять. Екстремістів, які систематично вдаються до насильства як інструмента досягнення політичних цілей, називають терористами.

За критерієм «політичні цілі» розрізняють екстремізм правий і лівий. Лівий екстремізм виявляється в теоретичних платформах та діяльності псевдореволюційних організацій. До нього зазвичай зараховують такі політичні течії та рухи, як анархізм, троцькізм, маоїзм тощо. Правий екстремізм спирається на ідеологію расизму та радикального націоналізму. Його представники проголошують пріоритет етнічної та расової належності. Одними з проявів правого екстремізму є фашизм та неофашизм, яким притаманні расизм, геноцид, тоталітаризм, правовий нігілізм, використання крайніх методів та форм насильства для досягнення політичної мети, ліквідація демократичних свобод і переслідування «інакодумців», максимальний контроль за громадським та особистим життям громадян тощо (зазначимо, що більшість цих характеристик можна застосувати і для визначення так званого сталінізму). Найбільш поширеними проявами правого екстремізму, що підпадають під дію Кримінального кодексу, є напади на іноземців і представників меншин.

В Україні стаття 161 Кримінального кодексу передбачає кримінальну відповідальність за навмисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності або образу почуттів громадян України у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями. Однак ця норма рідко застосовується судами, оскільки для засудження на підставі цього положення треба довести навмисність дій правопорушника, а це не завжди просто зробити.

Крім того, деякі автори вказують на такі риси ментальності українців, як терплячість, терпимість і ненасильство, наводячи як

аргументи свідчення іноземців з давніх часів. Визначальну роль природи і землеробства у формуванні ненасильства як риси національної ментальності українців відзначали й етнопсихологи. Ненасильство як риса землеробської ментальності українців зумовлене вимогами їхньої соціальної практики, що формувала звичаї і традиційну мотивацію поведінки (за М. Вебером — «легітимний порядок» [1]) і забезпечувала безконфліктне існування індивіда в соціумі [2]. В УРСР проявом цього на державному рівні була безпрецедентна національна політика в Україні в 20–30-ті роки минулого століття. Як приклад етнічної толерантності в наші часи можна навести спільне проживання в Північному Приазов'ї етнічних спільнот болгар, білорусів, татар, євреїв, молдаван, поляків, німців, греків, албанців, чехів, які зберегли свою національну мову, побут, звичаї [3].

На мій погляд, джерелом нетерпимості й можливої конфліктності в Україні є не різна етнічна ідентифікація жителів України, а їх різне ставлення до неї як до держави. Це ставлення з притаманними йому цінностями, традиціями та звичками, що формувалося в Україні десятиліттями і не в одному поколінні, далі називатимемо державницькою ментальністю. Ми виходимо з того, що, незважаючи на майже 17 років незалежності, Україна ще не перестала бути пост-колоніальною країною, бо не можна так швидко пройти шлях від тоталітарного рабства до сучасного постіндустріального суспільства, шлях, на який інші держави витрачали раніше століття. Усяка імперія для здійснення своєї політики прагнула створити на колоніальних землях життєздатну соціальну групу колоністів, що складалася з військовослужбовців, чиновників, торговців, служителів культури (пізніше — ідеологічних працівників), педагогів, діячів імперської культури, солдатів, що вийшли на пенсію і т.д. Колоністи зазвичай посідали досить привілейоване становище в колонії. У Римській імперії особлива заслуга в романізації провінцій належала військовим ветеранам: колонії відставних легіонерів у завойованих провінціях виконували функції опорних пунктів римської влади і провідників римського впливу.

Цікаві паралелі про діяльність Римської імперії в захоплених провінціях і Російської імперії, а також СРСР в Україні та в інших раніше незалежних республіках наведені в статті Л. Вакуленко [4]. Радянський Союз продовжував політику зміцнення когорти колоністів. У 20-і роки посилення компартійної й управлінської еліт відбувалося за рахунок переїзду фахівців з Росії. Пізніше до коло-

ністів в Україні приєдналися діячі культури і мистецтва, а потім і тисячі людей, перевезених з Росії на різні всесоюзні будівництва — Дніпрогес, шахти Донбасу, заводи, а також російські переселенці для поповнення населення після голодомору, виселення з Криму татар, болгар, греків і представників інших етносів. Істотним є те, що в ментальності колоністів держава посідає значне місце — це далека і всесильна метрополія, що є основою їхньої самоідентифікації, причому більш високої, ніж ідентифікація ними автохтонного населення (напевно, це одна з основних причин, через яку колоністи не бажають вивчати мову місцевого населення).

Для частини місцевого населення колонії, що змирилася зі своїм колоніальним статусом, державність (колишня чи можлива) своєї скороної батьківщини вже не була цінністю. Свій народ, культуру й мову вони вважали менш значущими, ніж народ, культуру й мову панівної держави. З цим пов'язана та самооцінка «меншовартості», сформована в ментальності цих людей в Україні, їхнє прагнення наслідувати колоністів у мові, культурі та поведінці.

У межах пропонованої нами типології існує ще один тип ментальності корінного населення України, для якого національна держава становить найвищу цінність. До носіїв такої ментальності належать люди, тісно пов'язані зі своєю землею та її традиціями, які пишуться минулим свого народу і країни, мріють про її велич і славу. Такими, наприклад, були автори «Історії Русів», І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, багато відомих і невідомих українських дворян і різночинців, що передавали з уст в уста, з покоління в покоління перекази про колишню велич своєї батьківщини і плекали мрію про її відродження. Зараз таких людей з українською державницькою ментальністю в країні чимало, і кількість їх з роками зростає.

Беручи до уваги сказане, можна стверджувати, що суперечки в Україні щодо характерних етнічних ознак (мови спілкування, належності території проживання, історичних подій), які в ряді випадків набувають екстремального загострення, виникають переважно не між українцями та росіянами, а внаслідок зіткнення людей з імперською ментальністю та людей, яким притаманна українська державницька ментальність. Конфліктність та екстремізм цих суперечок свідомо роздмухують і підтримують українські політики, провокуючи цим громадян — як молодь, так і літніх людей — на певні дії, що не виключають застосування насильства.

Нині ідеологічна позиція громадських організацій із приховано імперськими поглядами вже сформована, політичні цілі визначені, і, на мій погляд, у найближчі 10–20 років саме на цьому ґрунті можливі правоекстремістські дії із застосуванням насильства. Найбільшою гостроти ця конфліктність досягає в Криму, на півдні України, в її східних областях, зокрема на Харківщині.

Щодо правоекстремістських дій в Україні, спрямованих проти іноземців, немає, на жаль, безперечної й аргументованої статистики. В оцінках дій, які іноді класифікують як ксенофобські та правоекстремістські, досить часто переважають політичні інтерпретації фактів, у них відсутній необхідний правовий ґрунт. У своїй доповіді в Колумбійському університеті на XII Міжнародній конференції Асоціації дослідження націй (2007 р.) відомий соціолог проф. В. І. Паніотто зазначив, що «для вимірювання рівня ксенофобії й антисемітизму потрібні спеціальні дослідження, які включатимуть 40–60 змінних. В Україні дотепер не було проведено жодного академічного дослідження, яке мало б на меті оцінювання рівня ксенофобії та антисемітизму. Усі ті дослідження, що були проведені, зокрема й наші, використовували шкалу соціальної дистанції Богардуса, яка не дає повного уявлення про рівень ксенофобії чи антисемітизму» [5].

Щодо конкретних подій, то, як наголосив 21 березня 2008 р. міністр внутрішніх справ Ю. Луценко на зустрічі з послами країн-членів ЄС в Україні, протягом 2007 року іноземними громадянами на території України вчинено 3485 злочинів (із них громадянами країн СНД — 3145, громадянами ЄС — 231), поряд із цим громадянами України щодо іноземців упродовж 2007 року скоєно 1176 злочинів (із них стосовно громадян країн СНД — 749, громадян ЄС — 151). У січні 2008 року іноземними громадянами вчинено 223 злочини (з них громадянами країн СНД — 195), стосовно іноземних громадян — 56 злочинів (громадян країн СНД — 30). Минулого року щодо іноземних громадян скоєно 22 навмисних убивства та 13 тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть (із них 18 убивств та 10 тілесних ушкоджень щодо громадян країн СНД). Унаслідок ужитих заходів 17 убивств і 9 тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть, були розкриті. З початку 2008 року всі 5 убивств іноземних громадян (із них 4 — громадян країн СНД) на даний час розкрито [6].

Інтерпретуючи наведені факти, заступник міністра внутрішніх справ В. Євдокимов заявив, що МВС України здійснило низку

кроків, спрямованих проти поживлення діяльності радикальних суспільних утворень, зазначивши при цьому, що «серед тисяч скоєних проти гостей з-за кордону злочинів — а там були й убивства (у 2007-му — 22, а з початку 2008-го — 5) — майже відсутні расистські чи ксенофобські мотиви, окрім хіба що вбивства громадянина Конго в Києві». На думку заступника міністра, причиною таких інцидентів здебільшого «ставали хуліганські прояви чи звичайні злодійські наміри і тривіальне побутове підґрунття» [7].

На зустрічі послів з міністром внутрішніх справ України Ю. Луценко повідомив, що, за його даними, на сьогодні в Україні нараховується понад 500 скінхедів. Це особи віком від 14 до 27 років, які об'єднуються в групи від 20 до 50 осіб. Такі групи існують у Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі, Львові, Севастополі, Чернігові та Автономній Республіці Крим. Органами внутрішніх справ задокументовано більшість скінхедських угруповань в Україні, щодо них здійснюються відповідні профілактичні та оперативно-розшукові заходи, разом із цим деякі злочини, пов'язані зі скінхедами, досі не розкриті, але робота в цьому напрямку здійснюється на відповідному рівні, зауважив міністр.

Водночас Ю. Луценко поінформував присутніх на зустрічі про те, що МВС реалізує План заходів щодо протидії расизму на період до 2009 року, яким визначено пріоритетні напрямки діяльності з попередження та розкриття злочинів, що скоюються на расовому ґрунті, протидії неонацистським і скінхедським організаціям. Так, у рамках цього Плану в червні минулого року у складі Департаменту карного розшуку було створено окремий підрозділ з напрацювання й реалізації стратегії боротьби з етнічною злочинністю [6].

Але, на превеликий жаль, українська держава, незважаючи на тенденцію збільшення кількості нетрадиційних міграційних спільнот в Україні, вкрай мало опікується розробкою власних форм і моделей політики інтеграції й адаптації новітніх міграційних спільнот в українське суспільство, у країні відсутні цілеспрямовані державні програми для мігрантів та самого суспільства, які б потенційно сприяли порозумінню поміж громадянами країни та етнічними діаспорами.

Узагалі розв'язання проблеми боротьби з ксенофобією не обмежується розробкою і здійсненням необхідних заходів міграційної політики й політики поводження з мігрантами. Необхідно діяти всередині суспільства, удосконалити кримінальне законодавство

щодо злочинів, скоєних на підставі расової ненависті, комплексно розвивати економіку, здійснювати соціальну та освітню політику. У сфері молодіжної політики слід передбачити не тільки спеціальні освітні заходи (у всі часи молодь була схильна до екстремізму, і цю схильність бажано послаблювати), а й заходи соціальні. Так, наприклад, відсутність необхідної кількості студентських гуртожитків та незадовільні умови проживання в них (порівняно з проживанням іноземних студентів) провокують молодь виступати за рівні умови проживання іноземних та українських студентів, що мало місце в Харкові 18 березня 2007 р. Нагадаємо, що сьогодні майже 40 тисяч студентів зі 129 країн світу навчаються у 209 українських вищих навчальних закладах і проживають здебільшого у великих містах, зокрема Києві, Харкові й Одесі. І соціальне приниження державою українських студентів є тим підґрунтям, що провокує в їхньому середовищі правоекстремістські виступи.

Ще одним з ризиків поширення екстремізму є мова ворожнечі у ЗМІ, нетолерантне подання інформації з міжнаціональних проблем, перекручування та некоректна інтерпретація фактів. Відомо, що свого часу поширенню наркотиків у молодіжному середовищі сприяла мода на їх уживання. Так і в правоекстремістських угрупованнях: певна частина молодих людей бере в них участь не через свої політичні переконання, а через моду та невміння організувати дозвілля. Поверхове й занадто часте нагадування в ЗМІ про проблеми ксенофобії та правого екстремізму призводить до звикання (хабітуалізації) до цих проблем, що пом'якшує соціальну оцінку їх суспільством.

Література

1. Вебер М. Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — 808 с.
2. Копельців-Левицька Г. Ненасильство як риса національної ментальності українців // Молодіжна політика: проблеми і перспективи: зб. матеріалів V міжнародної науково-практичної конференції в Дрогобичі 18–10.04.2008. — Дрогобич: вид-во ДДПУ, 2008. — С. 202–205.
3. Народи Північного Приазов'я: етнічний склад та особливості побутової культури / Кочерга Б. М., Афанасьева Л. В., Александров В. М. та ін. — 3.: «Просвіта», 1997. — 175 с.
4. Вакуленко Л. Про коріння подібності, або знову «...з точки зору Римської вічності» // Дзеркало тижня, 2006. — 21 січня.
5. Паніотто В. Динаміка ксенофобії й антисемітизму в Україні (1994–2007) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2008. — №1. — С. 197–214.
6. УНІАН. — <http://www.unian.net/ukr/news/news-246124.html>.
7. Кисельова Ю. Чи є в Україні расова нетерпимість та ксенофобія? // Українська правда. — 2008. — 28 березня.

КСЕНОФОБИЯ В УКРАЇНІ: ЗАГАЛЬНА СИТУАЦІЯ І НАПАДИ НА ҐРУНТІ НЕНАВИСТІ

Національні меншини і ксенофобія в Україні: попередні тези

Відповідно до результатів Усеукраїнського перепису населення 2001 р. національні меншини становлять 22,2% населення країни. Серед найбільш значних груп меншин — етнічні росіяни (8,3 млн. осіб), білоруси (245 тис.), молдавани (258 тис.), кримські татари (248 тис.), болгары (204 тис.), угорці (156 тис.), румуни (150 тис.), поляки (144 тис.), євреї (103 тис.), вірмени (100 тис.), греки (91 тис.), татари (73 тис.), роми (47 тис.), азербайджанці (45 тис.), грузини (34 тис.), німці (33 тис.), гагаузи (32 тис.), литовці (7 тис.), словаки (6 тис.), естонці (2,8 тис.), караїми (1,2 тис.), кримчаки (406 осіб). Особливістю етносоціальної ситуації у країні є те, що понад 80% від усього етнічного неукраїнського населення становлять етнічні росіяни. Це призводить до того, що в політичній риторичній етносоціальній й етнолінгвістичній проблемі найчастіше зводяться винятково до взаємодії українського і російського (чи україномовного і російськомовного) населення країни.

Хоча в цілому етнополітична ситуація в Україні цілком спокійна, вона все-таки далека від ідеальної. Почастішали проблеми пов'язані з відсутністю сучасної розвинутої законодавчої бази. Закон про національні меншини був досить передовий для свого часу, однак пройшло п'ятнадцять років, і він значною мірою застарів. З часу прийняття цього закону Україна підписала Страсбурзьку рамкову конвенцію про захист національних меншин і вступила до Ради Європи, а в Європі розуміння того, що таке національні меншини і як саме держава повинна гарантувати дотримання їхніх прав і свобод, відтоді значно еволюціонувало. Відносна гармонія в міжетнічних відносинах, що склалися без особливих зусиль з боку влади природним шляхом завдяки історичній традиції і через ряд інших причин, у якомусь розумінні загальмувала подальший розвиток законодавчої бази в цій сфері. Нові варіанти Закону про національні меншини обговорюються, але досить в'яло, і провідні експерти критично ставляться до пропонованих законопроектів. Більше того, незважаючи на багаторічне обговорення, країна живе без концепції

державної етнополітики, тобто держава так і не визначила на стратегічному рівні політику щодо національних меншин. Відсутні законодавчі акти про реституцію общинної (громадської) власності, незаконно націоналізованої за радянської влади і під час німецько-фашистської окупації в роки Другої світової війни, про національно-культурну автономію, а також немає нормальної законодавчої бази, що містить конкретні механізми реабілітації репресованих народів тощо.

У Європі прийнято вважати, що ставлення до національних меншин принципово важливе для розвитку свобод, демократії, базових прав людини, як і для поліпшення клімату в суспільстві в цілому, незалежно від того, наскільки кількісно значущою є частина «нетитульного» населення в країні. Сучасні європейські стандарти у сфері етнополітики мають на увазі активну підтримку етнічних меншин (аж до т.зв. «позитивної дискримінації») і впровадження стандартів політкоректності й толерантності в усі сфери громадського життя — від масової культури до кадрової політики. Україна поки що значно відстає від загальноєвропейського прогресу в цій сфері. Як позитивний фактор слід зазначити, що в міру можливостей (а вони, звичайно, вкрай малі) держава підтримує культурні, видавничі й освітні ініціативи національних громад. Однак практично не приділяється увага пропаганді цінностей мультикультуралізму в рамках системи державної середньої та вищої освіти, існують і інші проблеми.

Така ситуація, безумовно, негативно позначається на стані національних меншин і побічно впливає на рівень ксенофобії в країні.

Однією з основних проблем на даному етапі є відсутність повноцінної, всеосяжної інформації про ситуацію з ксенофобією в країні. Органам державної влади варто подбати про створення міжвідомчого моніторингового центру, який займався б збором, узагальненням і аналізом інформації про різні форми проявів ксенофобії. Міністерство внутрішніх справ, на наш погляд, могло б більш послідовно і відверто фіксувати злочини на ґрунті ненависті й аналізувати статистику таких правопорушень. Держава могла б також підтримувати суспільні ініціативи, спрямовані на розв'язання цієї проблеми.

Ксенофобія в масовій свідомості: ієрархія нетерпимості

На жаль, в Україні не проводиться постійного, системного і професійного соціологічного моніторингу ксенофобських настроїв у суспільстві. Іноді в якості такого позиціонують дослідження соціальної дистанції між різними етнічними групами за т.зв. шкалою Богардуса, що їх протягом багатьох років проводять Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), Інститут соціології Національної академії наук України, Інститут прикладних гуманітарних досліджень та деякі інші дослідницькі організації. Насправді некоректно ототожнювати встановлений шляхом досліджень за цією методологією коефіцієнт соціальної дистанції і рівень ксенофобії. Однак через брак інших даних за результатами досліджень за шкалою Богардуса орієнтовно можна говорити про деякі «ієрархічні градації» етносів у масовій свідомості українців.

Згідно з даними КМІС, найкращими в українському суспільстві, як і варто було б очікувати, є взаємини між трьома спорідненими східнослов'янськими народами — етнічними українцями, росіянами і білорусами. Услід за ними зі значним відривом ідуть деякі традиційні для України національні меншини — євреї, поляки, молдавани, угорці, греки, з невеликим відривом — кримські татари. Суспільство в цілому ставиться до представників цих етнічних груп здебільшого позитивно (хоча в цьому питанні простежується дуже сильна регіональна специфіка). На грані ксенофобії в суспільній свідомості всього населення України (хоча в контексті методології шкали Богардуса правильніше говорити про «ізолюваність», «дистанціонування») — ставлення до азербайджанців, вірменів, узбеків, таджиків, турків. Найбільш негативні почуття викликають у населення країни вихідці з країн Африки й Азії, а також роми. Крім того, соціологічні дослідження фіксують різко негативне ставлення українців до біженців і змушених переселенців.

Загальна тенденція, що виявляється дослідженнями соціологів, на жаль, демонструє постійне зростання соціальної дистанції між різними етнічними групами. Однак повторюся, що дослідження, які фіксують саме ксенофобію, в Україні не проводяться, а соціальна дистанція не може служити коректним індикатором рівня толерантності й нетерпимості в суспільстві.

Безумовно, держава і суспільство зацікавлені в систематичному проведенні повноцінних досліджень рівня ксенофобії в масовій свідомості населення країни.

Етнополітика і ксенофобія в суспільно-політичній сфері

Ксенофобія не є значущою проблемою українського політикуму. Незважаючи на досить різку, з боку деяких політичних сил — майже провокаційну риторику в мовній і релігійній сферах, відверто ксенофобські ідеології не користуються попитом ні в політиків, ні в населення. Усі основні політичні сили заявляють про послідовно толерантну позицію, а партії і рухи, що експлуатують ксенофобські гасла, перебувають на периферії суспільно-політичного життя країни.

Однак слід зазначити, що регуляція ступеня дозволеного в галузі політичної агітації відбувається здебільшого стихійно. Органи державного регулювання, зокрема Мін'юст чи Центрвиборчком (коли мова йде про вибори) явно не використовують усіх повноважень для запобігання легітимації ксенофобської політичної риторики. Так, у 2006 р. у парламентських виборах брало участь Всеукраїнське об'єднання (ВО) «Свобода», виборча програма якого припускала етнонаціонально-пропорційний принцип розподілу посад у всіх органах влади, що, з погляду європейської правової свідомості, є одним з можливих проявів дискримінації. Програма іншого учасника виборів — пов'язаної із сумнозвісною Міжрегіональною академією управління персоналом (МАУП) Української консервативної партії (УКП) — навіть викликала дискусію в членів Центральної виборчої комісії, однак більшістю голосів рішення про реєстрацію партії для участі у виборах усе-таки було прийнято. Програма УКП також припускала принцип етнонаціонально-пропорційного представництва, а також містила відкритий протест проти «засилля іногородців у владі, бізнесі і ЗМІ». Окремі некоректні положення були наявні й у програмах деяких інших учасників виборчої гонки. Наприклад, у Партії політики Путіна протест викликало «панування тоталітарних сект, що знищують основи православної релігійної традиції».

Ще кілька політичних сил виявляли ксенофобські настрої раніше, але не робили цього активно в ході кампанії, наприклад, Українська національна асамблея (УНА), лідери якої спочатку планували виступ єдиним блоком з УКП, та деякі інші.

Результати виборів показали, що населення країни не готове підтримати антисемітів і націонал-радикалів. УКП завоювала 0,09% голосів виборців, ВО «Свобода» — 0,36%; УНА — 0,06%, невиразний націоналістичний «Народний рух України за єдність» —

0,13%, Блок безпартійних «Сонце» з релігійно-месіанською ідеологією — 0,04%.

Хоча результати виборів показали, що населення країни в цілому не готове підтримати схильні до ксенофобії політичні сили, виборча кампанія продемонструвала водночас відсутність послідовного і системного неприйняття ксенофобії в політикумі й суспільстві. Єдиний прецедент, що отримав широкий суспільний резонанс і спричинив втручання регулюючого органу у виборчу кампанію у зв'язку з експлуатацією ксенофобії, — рішення про зняття з ефіру обурливого рекламного ролика Блоку Наталії Вітренко «Народна опозиція». У той же час, наприклад, агітаційна газета УКП «За українську Україну», що містить значну кількість ксенофобських (зокрема, антисемітських) матеріалів, поширювалася безкоштовно колосальним тиражем без жодних офіційних наслідків для партії (суспільний осуд антисемітів мав місце, хоча й був слабким).

Необхідно відзначити, що ряд політичних партій і блоків у своїх програмах заявляли про прагнення підтримувати культури національних меншин чи про необхідність боротьби із ксенофобією. Деякі суб'єкти виборчої гонки в ході кампанії проводили спеціальні заходи (як блок «Влада — народу!») або ж приймали заяви (як блок «Наша Україна»), присвячені конкретним проявам ксенофобії — наприклад, пропаганді антисемітизму з боку УКП. Однак це здебільшого винятки. У цілому питання етнополітики були несуттєвими в ході виборчої кампанії навіть для тих політичних сил, які проголошували свою прихильність до європейських цінностей і наголошували на необхідності якнайшвидшої інтеграції в європейські структури (що свідчить про нерозуміння важливості проблематики прав національних меншин у рамках цих самих цінностей і в очах цих самих структур). Навіть у тих політичних програмах, які порушували питання етнополітики, останні справляли враження доданих «для галочки», без реальних і продуманих механізмів здійснення задекларованих цілей підтримки культур національних меншин чи виховання толерантності в суспільстві. А таке питання, як повернення до нормального життя репатріантів з числа репресованих народів (у першу чергу, звичайно, кримських татар), взагалі не було згадане в жодній виборчій програмі навіть на декларативному рівні.

Дострокові вибори 2007 р. у цілому можна охарактеризувати подібним чином. У програмах партій дуже мало уваги приділено такій «дрібниці», як етнополітика. У виборчій програмі блоку «Наша

Україна — Народна самооборона» був пункт про підтримку національних культур — однак, як і раніше, він мав формальний характер, загальний і неконкретний.

Єдиною праворадикальною політичною партією, що брала участь у дострокових виборах, була «Свобода». Її програма була практично ідентична програмі 2006 р.: основною вимогою було етнонаціонально-пропорційне представництво.

Уразливі національні меншини

У цілому традиційні для України етнічні меншини непогано інтегровані в соціум. Держава не перешкоджає (а іноді навіть сприяє, хоча й не тією мірою, як це передбачають сучасні європейські стандарти щодо державної етнополітики) національно-культурному життю етнічних меншин. Звичайно, проблем чимало, але в цілому національне відродження національних меншин можна визнати фактом, що відбувся.

У більш уразливному становищі щодо численних етнічних груп, які проживають компактно (кримські татари, угорці, болгари, румуни, молдавани), виявилися нечисленні групи і/чи групи, що проживають дисперсно. Фактично втрачені як засіб повсякденної комунікації або перебувають на межі зникнення деякі етнічні мови, зокрема караїмська, кримчацька, ідиш. На жаль, покликана підтримати саме їх Європейська хартія регіональних і міноритарних мов на практиці не виконує своїх функцій. Певні сили використовують хартію в суспільно-політичному протистоянні винятково як юридичний аргумент на користь офіційного статусу російської мови, яка ані потребує державної підтримки, ані перебуває на межі зникнення.

Однак деякі етнічні меншини в Україні перебувають у «групі ризику», є об'єктами ксенофобії і постійно зазнають дифамації чи дискримінації, навіть нападів на ґрунті ненависті.

До уразливих етнічних груп належать передусім роми (цигани). Через соціально-економічні, культурні та історичні причини більшість членів цієї етнічної групи становлять один із найбідніших прошарків населення. Стійкі негативні стереотипи масової свідомості, пов'язані з ромами, живі в українському суспільстві. Цілковиті поважливі засоби масової інформації не цураються експлуатувати ці стереотипи, зображуючи узагальнений портрет цілого народу в образі наркоторговця і шахрая. Правоохоронні органи часом проводять профілактичні роботи з ромами, що цілком можна

оцінювати як дискримінацію. Труднощі виникають у ромів і при влаштуванні на роботу. Роми є об'єктами нападів агресивних расистів.

Очевидно, що для коректного розв'язання проблем, пов'язаних зі становищем ромів в Україні, необхідна комплексна, системна і довгострокова програма, подібна до програм, що вже продемонстрували свою ефективність в інших країнах Східної Європи (наприклад, Угорщині і Румунії). Однак ксенофобія стосовно ромів, що засвідчено зокрема і з боку правоохоронних органів, також вимагає спеціального комплексу засобів протидії.

Українським продовжує залишатися становище кримських татар, що репатріювалися на батьківщину з місць депортації. Взагалі в Автономній республіці Крим найбільш гостро постає проблема міжнаціональних відносин. У 2006 р. протиріччя, пов'язані з інтеграцією в українське суспільство кримськотатарських репатріантів, неодноразово призводили до масштабних зіткнень (у тому числі із застосуванням сили) між татарським і слов'янським населенням півострова. Інтеграцію репатріантів ускладнює відсутність Закону про відновлення прав депортованих («ветованого» ще президентом Леонідом Кучмою і так і не прийнятого за Віктора Ющенка). Немає адекватної законодавчої бази (наприклад, у вигляді Закону про національно-культурну автономію) і для введення в юридичне поле Меджлісу кримськотатарського народу (виконавчого органу Курултаю — з'їзду делегатів, що представляють практично весь етнос) як легітимного органу, що представляє перед державою інтереси кримських татар.

Безумовно, корінь проблем кримськотатарського народу і, відповідно, вирішення питання лежить передусім у соціально-економічній, а не етнополітичній сфері. Але необхідно відзначити, що сьогодні важливу негативну роль у процесах, що відбуваються на території півострова, відіграє ксенофобія з боку домінуючого слов'янського населення щодо кримських татар. На жаль, можна говорити про цілеспрямовану антитатарську й ісламофобську інформаційну кампанію. У російськомовних кримських виданнях у великій кількості публікуються матеріали, які можна назвати не просто некоректними чи дифамаційними, але й такими, що прямо розпалюють міжнаціональну ворожнечу. Ксенофобія стосовно татар, що підігрівається політичним, інформаційним та економічним (передусім у питаннях, пов'язаних із землею) протистоянням, нерідко вихлюпується у вигляді образ, актів вандалізму щодо

татарських установ чи мусульманських цвинтарів, а то й навіть фізичних нападів. Нерідко конфлікти через ділянки землі чи навіть побутові сварки набувають характеру масштабних міжетнічних зіткнень з великою кількістю потерпілих. Ситуація з ксенофобією і міжетнічними відносинами в Криму вимагає негайного, рішучого і послідовного, але разом з тим продуманого й обережного втручання на державному рівні.

Часто до уразливих меншин зараховують євреїв. На сьогоднішній день, щоправда, становище єврейського народу в Україні цілком стабільне, однак євреї продовжують залишатися об'єктом для дифамації в деяких засобах масової інформації (у першу чергу, пов'язаних з МАУП), а іноді — і фізичних нападів (як правило, у випадку релігійних євреїв у характерному одязі, тобто в цьому розумінні швидше можна говорити про прихильників іудаїзму як уразливу релігійну меншину). Трапляються й акти вандалізму стосовно єврейських будівель чи на цвинтарях.

Окремого згадування як жертви дифамації, дискримінації і насильства заслуговують «нові меншини» — члени громад недавніх легальних чи нелегальних іммігрантів в Україну, вимушені переселенці і біженці, а також іноземні студенти.

Насильство на расовому ґрунті щодо іноземних студентів є серйозною проблемою для держави. Це ганебне явище може завдати цілком реальних і серйозних збитків як міжнародній репутації України, так і її економіці. В Україні навчається 37 тис. студентів з-за кордону. Більше всього до нас приїжджають навчатися з Ірану, Сирії, Туреччини, Китаю, Індії та інших країн Азії й Африки. Закордонні студенти приносять ВНЗ України понад 50 мільйонів доларів на рік, тим самим на 11% фінансуючи всю систему вищої освіти країни.

Напади на ґрунті ненависті

У 2006–2007 рр. виразною стала тенденція до зростання злочинів на ґрунті ненависті. У великих містах активізувалися угруповання скінхедів — ця расистська молодіжна субкультура переживає зараз бурхливий ріст в Україні. Почастішали жорстокі вуличні напади на представників меншин.

Ця тенденція становить зараз найнебезпечнішу загрозу передусім для «нових» етнічних меншин в Україні й вимагає серйозної уваги з боку громадськості і державних органів.

З жовтня 2006 р. я здійснював моніторинг злочинів на ґрунті ненависті в Україні на замовлення американської єврейської правозахисної організації «Об'єднання комітетів для захисту євреїв у колишньому Радянському Союзі» (Union of Councils for Jews in Former Soviet Union). Таким чином, на сьогодні можна спробувати узагальнити інформацію за повний (нехай і не календарний) рік. Я вважав виправданим спробувати підсумувати зібрані за дванадцять місяців повідомлення про напади на ґрунті ненависті. Для того, щоб надалі оцінювати динаміку, необхідно мати хоча б приблизне уявлення про актуальний стан проблеми.

Мій моніторинг, на жаль, не претендує на повноту. Він здійснювався як індивідуальний проект без розгорнутої моніторингової мережі в регіонах країни (я тільки планую нині створити таку мережу в рамках проекту Конгресу національних громад України за підтримки Міжнародного фонду «Відродження»). Безумовно, мені відомо далеко не про всі інциденти, і я можу тільки приблизно припускати, який відсоток подібних злочинів залишається за рамками мого моніторингу. У будь-якому випадку, іншої статистики злочинів на ґрунті ненависті просто не існує. Офіційні дані (які втім усе одно ніде не представлені у зведеній формі) не відображають усієї картини: як можна побачити на масі прикладів, правоохоронні органи не горять бажанням урахувати ідеологічну мотивацію при класифікації злочину. Серед громадських організацій тільки з цього року систематичний відкритий моніторинг ксенофобії почала Українська асоціація «Міжнародна амністія». Інформацію про злочини на ґрунті ненависті, пов'язані з насильством (тобто про напади), зібрав також активіст ініціативи «Без кордонів» журналіст Максим Буткевич. Частково я використовував і його інформацію.

Джерелами для моніторингу є повідомлення ЗМІ, інформація від правозахисних організацій і активістів, а також посольств та формальних і неформальних об'єднань національних меншин. З деякими громадами за минулий рік налагоджене тісне інформаційне співробітництво, і я впевнений, що отримую інформацію про всі серйозні інциденти; з іншими громадами взаємини поки що складніші. Найкраще налагоджене одержання інформації про інциденти стосовно євреїв; гірше всього — про напади на представників нових діаспор (які передусім є жертвами вуличного расизму).

Я розумію всю складність класифікації неспровокованих нападів на представників етнічних меншин як злочинів, скоєних на ґрунті

ненависті. При відборі інцидентів я намагався застосовувати максимально строгі критерії, і далеко не всі злочини проти іноземців були включені в цей моніторинг (наприклад, у мене немає причин вважати скоєним на ґрунті ненависті вбивство лідера ангольської діаспори в Україні Куссумуа Теодоро Аделіно Шитумби в листопаді 2006 р.). Проте навіть за умови найстрогішого підходу деякі випадки все одно залишаються сумнівними. У будь-якому подібному дослідженні великою є роль суб'єктивного чинника (точки зору автора). Безумовно, усі можливі помилки і неточності залишаються на моїй совісті.

На жаль, ЗМІ нерідко згадують напади (на іноземних студентів, наприклад) без детальної інформації про дату, місце, жертв інциденту. У таких випадках практично неможливо встановити точні дані. Я не вважав за потрібне включати неперевірені повідомлення в цей моніторинг, можу тільки ще раз підкреслити, що значна (як видно, велика) частина злочинів залишилася за рамками доповіді.

У доповідь не включені факти фізичних зіткнень правих радикалів з опонентами. Звичайно, принаймні напади неонацистів і расистів на антифашистів і представників «ворожих» субкультур включаються в подібні моніторинги. Однак після деяких вагань я вирішив, що такі зіткнення варто розглядати в контексті гострого і далекого від ідеалів толерантності українського політичного життя, у якому насильство (у тому числі — із застосуванням підручних засобів чи навіть холодної зброї) щодо опонентів, на жаль, трапляється нерідко, до того ж його практикують активісти різних політичних сил.

Також за рамками даної доповіді залишилися факти міжнаціональних зіткнень в Автономній республіці Крим (за винятком нападів на іноземних студентів), оскільки складні взаємини репатріантів з числа кримських татар із владою і навколишнім слов'янським населенням — досить специфічна проблема, що має принципово інший характер порівняно з вуличним расизмом щодо осіб, які виділяються зовнішніми антропологічними характеристиками.

Отже, у цілому, наскільки нам відомо, жертвами вуличного расизму за звітний період стали 55 осіб. Серед них: 13 арабів з різних країн (Саудівська Аравія, Кувейт, Ірак, Ліван), 10 євреїв, 10 темношкірих вихідців з різних країн, 7 іранців, 6 індійців, 3 молдаванини, 2 грузини, 1 китаєць, 1 бангладешець, 1 кореєць, 1 узбек. Мова йде про не спровоковані жертвою жорстокі раптові напади, часто

здійснювані групою молодих людей із застосуванням холодної зброї. Сім з перерахованих інцидентів призвели до смерті жертв. Загинули внаслідок побиття і поранень, нанесених ножами, студент із Гамбії, громадянин Бангладеш, нігерієць, кореєць, араб (біженець з Іраку), грузин, громадянин України змішаного (україно-іранського) походження. Останній випадок, щоправда, можна вважати спірним: на думку самого постраждалого (який перед смертю встиг дати показання), причиною нападу стала саме його характерна «східна» зовнішність; відповідно до його слів і свідчень очевидців, нападник мав вигляд скінхеда. Однак міліція заперечує ідеологічний характер злочину, а затриманий уже після смерті жертви за підозрою у скоєнні вбивства виявився наркоманом, який, схоже, справді не мав стосунку до нацистського руху. З іншого боку, відповідно до повідомлень преси, прикмети арештованого не збігаються з описом нападника, зробленим потерпілим і свідками. У мене немає достатньої інформації, щоб підтримати точку зору журналістів чи співробітників правоохоронних органів.

Серед євреїв в основному жертвами вуличних нападів стають ізраїльтяни, і в усіх випадках мова йде про релігійних євреїв, помітних на вулиці через характерний одяг. Євреїв часто цілеспрямовано вистежували чи підстерігали біля синагог. Особливо складна ситуація склалася влітку — восени 2007 року навколо релігійної єврейської громади в Житомирі.

Географія відомих нападів широка: Житомир, Київ, Луганськ, Луцьк, Одеса, Тернопіль, Севастополь, Сімферополь, Харків, Черкаси. Більше всього нападів сталося в Києві. Однак було б некоректно намагатися думати, що ці дані об'єктивно відображають географію вуличного расизму в Україні. Вибірка за замовчуванням нерепрезентативна: я можу впевнено стверджувати, що відстежую ситуацію більш-менш повноцінно тільки по Києву. Нині тільки розгортається мережа регіонального моніторингу, мабуть, упродовж найближчих місяців чи наступного року інформація доповнюватиметься.

Заради справедливості варто сказати, що проблема расистських нападів, нехай і з деяким запізненням, усвідомлюється органами державної влади. Після тривалого заперечення самого факту насильства на ґрунті ненависті й існування расистського руху в Україні Міністерство внутрішніх справ з весни — літа 2007 р. стало приділяти цій проблемі окрему увагу. Безумовно, у діях МВС можна

побачити чимало дивного (наприклад, те, що розслідуванням злочинів проти іноземців і злочинів, зроблених іноземцями, займається один відділ), однак важливим є сам факт. Також звернуло увагу на це явище і Міністерство закордонних справ, що не дивно. На жаль, незрозуміло, якою буде політика цих міністерств надалі — на дійсний момент їх очолюють представники Соціалістичної партії України, що не пройшла в парламент за результатами дострокових парламентських виборів, і невідомо, хто буде визначати політику в цих напрямках надалі.

Потрібно також відзначити відносно високий ступінь розкриття нападів (принаймні, убивств) на ґрунті ненависті (зокрема, в Києві). Механізми слідства в Україні вкрай повільні, однак найближчим часом можна чекати гучних процесів з низки злочинів. Очікують суду вбивці нігерійця, корейця і студента з Гамбії; відповідно до інформації з МВС, встановлені й затримані вбивці українця іранського походження й іракського біженця, під слідством — нападники на єгипетського дипломата й іранського студента.

Безумовно, тільки поліцейських заходів недостатньо для протидії злочинам на ґрунті ненависті. Вимагає оптимізації українське законодавство. Необхідно проводити систематичну масштабну роботу у сферах культури й освіти. І державі, і суспільству необхідно зробити ще чимало для протидії агресивній ксенофобії, і гаяти час не можна: на вулицях українських міст уже убивають людей за колір шкіри.

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВИТОКИ ЕКСТРЕМІЗМУ

Жодне суспільство не може бути повністю захищеним від екстремізму. Прояви екстремістської поведінки спостерігаємо, наприклад, серед футбольних фанатів та антиглобалістів, серед віруючих і представників музичних течій. Загалом загроза екстремізму виникає в будь-якій ситуації, коли людей можна за якоюсь важливою для них ознакою поділити на «своїх» та «інших», і при цьому дії «інших» справлятимуть враження небезпеки для «законних» інтересів «своїх».

Будь-яка різниця між людьми може за тих чи інших умов стати причиною конфлікту між ними. Одним із можливих шляхів розв'язання конфлікту є агресія однієї зі сторін щодо іншої. Ця агресія може набувати жорстких та неприйнятних форм. Шукати раціональну основу екстремістських дій безглуздо, оскільки в основі екстремізму лежать емоції та конформізм.

Отже, бачимо, що витоки екстремізму — у самій людській сутності. Не розуміти цього — означає не лікувати хворобу, а ще більше розвивати її.

Щоб зрозуміти і знешкодити механізми ескалації екстремізму, слід визнати, що виявляється він лише стосовно «інакших». Таким чином, маємо справу з проблемою ефективного управління міжкультурними відносинами, спрямованого на досягнення найкращих результатів для всіх зацікавлених сторін. Сучасне суспільство повинне усвідомити, що «різноманітність» є нормальним станом людства, одним із найважливіших джерел його розвитку. Спроба знищити «різноманітність» — одна з найжахливіших помилок будь-якого суспільства. Навпаки, сприяння «різноманітності» та захист її дозволяє досягнути піднесення цього суспільства.

Дослідження показують, що в міжкультурних відносинах має місце одна з чотирьох позицій: домінування, асиміляція, дивергенція та синтез. Асиміляція виявляється у відмові від власної культури на користь іншої, дивергенція — у надмірній увазі до наявних міжкультурних відмінностей, а синтез — у здатності конструктивно сприймати досягнення інших культур, що сприяє і розвитку власної.

У свою чергу позиція домінування полягає в орієнтації на власні цінності, ігноруванні особливостей інших культур, нав'язуванні їх

представникам власних цінностей. Саме ця досить поширена позиція є джерелом міжкультурних конфліктів та екстремізму. На думку фахівців, така позиція притаманна близько 30% представників будь-якої групи людей. У своїй основі позиція домінування виконує корисну функцію для такої групи — вона зберігає стабільність її цінностей та норм поведінки. На жаль, деякі люди можуть не відчувати розумних меж у захисті власних інтересів. Такі люди щиро виправдовують свою екстремістську поведінку шляхетністю мети, якої вони нібито прагнуть досягти. З математичною точністю можна стверджувати, що у своїх діях вони нашттовхнуть на опір таких самих представників інших культур, які не гребуватимуть жодним засобом для захисту своїх інтересів. Конфлікт між цими «ультрас» може набути дуже войовничих форм й охопити і більш поміркованих людей.

На щастя, кількість «по-екстремістськи» налаштованих людей у будь-якій громаді порівняно невелика, а організаційно-економічні бар'єри стримують їх від агресивних проявів.

Але слід мати на увазі, що екстремізм перетворюється на соціальну епідемію, якщо для цього існують відповідні умови: відсутність суспільного діалогу та заляканість людей, яка провокує неадекватну агресивну поведінку. Як це відбувається? Відсутність діалогу сприяє нагромадженню стереотипів і посилює переляк людей перед невідомим. У свою чергу, заляканість людей, невпевненість у майбутньому провокують невиправдано нервову реакцію навіть на нейтральні події або висловлювання інших людей з оточення. Якщо ж у дестабілізації ситуації в суспільстві зацікавлені ті чи інші сили, здатні надавати «спонсорську» допомогу екстремістам, то маємо вибухонебезпечну ситуацію.

Що ж робити, щоб зменшити загрозу міжнаціонального екстремізму? Передусім необхідно мати на увазі, що спроби «виховання» людей, які посідають позицію домінування в міжкультурних комунікаціях, неефективні. Особливо тоді, коли це виховання зводиться до прямолінійного умовляння відмовитися від власних цінностей та перейняти цінності іншої культури. Боротьба з екстремізмом його ж методами загострює екстремізм ще більше.

По-друге, соціально відповідальним політикам варто уникати спокуси розпалювати екстремізм заради своїх політичних інтересів. На жаль, ця пропозиція є дещо ідеалістичною, оскільки політики теж стають жертвами соціальних епідемій, а в даному випадку — це

епідемія використання відповідної маніпулятивної політичної технології. Дивлячись один на одного, політики копіюють поведінку, яка приносить хоча і тимчасовий, але успіх. Отже, розраховувати швидше треба не на сумління політиків, а на засоби масової інформації та громадських діячів, здатних давати відповідну оцінку небезпечним політичним проектам. Цим політикам треба нагадувати і про Міжнародний трибунал, який здатний засудити найбільш одіозних серед них за злочини проти людства. Можливо, громадським організаціям варто подумати і про проект моніторингу публічних політичних заяв, які сприяють розпаленню міжнаціональної ворожнечі.

З іншого боку, сприяти зменшенню екстремістських настроїв у суспільстві можна шляхом створення доброзичливого середовища для всіх його громадян і підтримки міжкультурного діалогу. При цьому важливо забезпечити з боку держави та широкої громадськості нетерпиме ставлення до будь-яких проявів екстремізму. І кожному потрібно почати насамперед із себе, використовуючи просту формулу: «Неповага до представників інших культур є тричі неповагою до себе та своєї культури».

Ольга Горбачова

МОВА ВОРОЖНЕЧІ: КСЕНОФОБИЯ ЧИ БЕЗЛАДНІСТЬ?

Сказане слово не буває не почутим.

Народна приказка

Мова, якою сьогодні засоби масової інформації (ЗМІ) розмовляють із суспільством, є однією з найсерйозніших проблем, пов'язаних із проявами нетерпимості та ксенофобії в Україні. Численні наукові дослідження фіксують суттєву роль ЗМІ не лише у висвітленні етнічних аспектів життя, а й в урегулюванні самих міжетнічних (міжнаціональних) відносин. Від того, як — толерантно чи конфліктно — засоби масової інформації подають етнічно забарвлені матеріали, часто залежать не лише погляди та уявлення людей, а й самі міжетнічні відносини, міжетнічний спокій та мир.

В англійській мові для ксенофобних порушень у ЗМІ є, відповідно, два терміни: *hate speech* та *political incorrectness*. У вітчизняній практиці вже досить часто їх об'єднують терміном «мова ворожнечі».

Що ми розуміємо під терміном «мова ворожнечі»? Його використовують для позначення будь-якої публічної «мовної» дії, прямо чи опосередковано заснованої на ксенофобії, яка, у свою чергу, видозмінює, спотворює соціальні відносини, слугує причиною агресії, насилля, ворожнечі та конфліктів за принципом національного, релігійного, соціального чи іншого розрізнення, є потужним деструктивним та дестабілізуючим фактором у розвитку сучасної світової спільноти.

Міжнародні акти закріплюють право людини на свободу висловлення думки, однак вони ж містять і норми, що допускають можливість звуження цього права, коли мова йде про порушення прав «іншого» — як індивідуальних, так і колективних. У цілому можна погодитись, що визначення «мови ворожнечі» для більшості сучасних держав, які керуються загальноприйнятими принципами гуманізму, тотожні. Але при цьому необхідно враховувати правове поле кожного з них, оскільки саме воно містить принципові складники «мови ворожнечі», тобто передбачає дії, які вважаються найбільш небезпечними і шкідливими, є ознаками правопорушення.

Так, ґрунтуючись на ст. 161 КК України «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності

або ставлення до релігії», ми спочатку зупинимось на правовому (вузькому) визначенні «мови ворожнечі» в Україні: це умисні дії (у нашому випадку — це «мовні» дії, які мають публічний характер), спрямовані на розпалювання національної, расової, релігійної ворожнечі чи ненависті, на приниження національної честі й гідності, образу почуттів у зв'язку з релігійними переконаннями людей [1]. У науково-практичному коментарі до КК України наведено такі пояснення: це будь-які дії (публічні виступи, поширення матеріалів у ЗМІ, через телекомунікаційні мережі тощо), якими винний висловлює своє однозначно негативне ставлення, огиду, неприязнь, ворожість до певних етнічних, расових чи релігійних груп з метою викликати в багатьох осіб такі ж почуття і ставлення до таких груп, до їхнього побуту, способу життя, культури, звичаїв, релігії тощо. При цьому немає значення, вдалось винному чи ні досягти поставленої мети [2]. На наш погляд, у цьому трактуванні обмежено перелік об'єктів ксенофобії, у тому числі й «мови ворожнечі», зокрема названо лише етнічні, расові та релігійні групи, очевидно, як найбільш типові об'єкти посягань. Як наслідок цього, не враховано інших критеріїв розрізнення: регіональних (наприклад, проявів ксенофобії на основі розрізнення України на Східну і Західну), лінгвістичних (наприклад, проявів ксенофобії на основі виокремлення груп російськомовних та українськомовних українців), належності до маргінальних груп (наприклад, проявів ксенофобії до осіб без місця проживання, хворих на алкоголізм, СНІД, наркоманію тощо) і т.п. У свою чергу, Європейська комісія проти расизму та нетерпимості у своїй останній доповіді по Україні (Strasbourg, 12 лютого 2008) зазначає, що до підстав захисту людської честі та гідності не були включені раса, колір шкіри, етнічне походження та мова, а йдеться лише про релігійне ставлення. Таким чином, необхідно внести зміни до цієї статті, урахувавши досвід європейської практики.

У Законі України «Про телебачення та радіомовлення» в редакції від 12 січня 2006 р. заборонено пропаганду винятковості, зверхності або неповноцінності осіб за ознаками їхніх релігійних переконань, ідеології, належності до тієї чи іншої нації або раси, фізичного або майнового стану, соціального походження.

Але, незважаючи на це, в Україні, як відомо, практично відсутня така правозастосовна практика, а правові норми щодо ксенофобських практик, як наслідок, залишаються декларативними.

У юридичному аспекті ми говоримо про умисні дії, тому це трактування «мови ворожнечі» вузьке, адже в більшості випадків ідеться здебільшого не про злочин, що підпадає під кримінальну, адміністративну чи цивільну відповідальність, а про невміння чи нездатність передчувати реакцію тих, на кого спрямовані газетні чи телевізійні матеріали. Таким чином, необхідно враховувати неумисні дії, що містять елементи ксенофобії чи провокують до неї громадськість: наклеп, некоректність, непомірованість у висловах, використання «ярликів» («особа кавказької національності», «ісламський тероризм»), а також вплив власних негативних стереотипів та упереджень при підготовці та подачі матеріалів у ЗМІ, одним словом, професійну недбалість. У європейських країнах це називають «політичною некоректністю». Відповідно, хотілося б розширити попереднє визначення «мови ворожнечі» і включити до нього як умисність, так і необережність (а по суті безладність) у використанні всієї сукупності текстів (у тому числі заголовків, фотографій, відеоряду, інших елементів) ЗМІ, лозунгів та слоганів, а також публічних висловлювань, що прямо чи опосередковано сприяють прояву нетерпимості та ксенофобії.

Відомо, що етнічна (національна) інформація, яка транслюється різними інформаційними каналами в масову свідомість, може бути позитивною, нейтральною і негативною. Вона може різнитись і за емоційним забарвленням (бути спокійною, захопленою, патетичною, гнівною, осудливою, співчутливою тощо), що також по-різному впливає на сприйняття тексту.

З певним ступенем відносності можна виокремити види «мови ворожнечі», умовно поділивши їх за ступенем жорсткості (навіть можна сказати — суспільної небезпечності): від відвертих закликів до насильства та дискримінації — до наклепів та незначних порушень політкоректності [3]. До жорстких видів зараховують заклики до насильства та дискримінації (тобто в конкретній ситуації, із зазначенням об'єкта насильства; проголошення насильства припустимим засобом тощо); завуальовані заклики до насильства та дискримінації (пропаганда «позитивних», історичних чи сучасних, прикладів насильства та дискримінації тощо); створення негативного образу етнічної, релігійної, будь-якої іншої групи. До видів «мови ворожнечі» середньої жорсткості належать: виправдання історичних випадків насильства та дискримінації; публікації та висловлювання, які піддають сумніву загально визнані історичні факти насильства та

дискримінації; твердження про неповноцінність (нестачу культурності, інтелектуальних здібностей і т.д.) певної групи, її моральні вади як такої; твердження про кримінальність групи, виділеної за критерієм національного, етнічного, расового, релігійного тощо розрізнення; висловлювання щодо непропорційної вишості тієї чи іншої релігійної, етнічної тощо групи в матеріальному достатку, представлені у владних структурах, ЗМІ тощо. Серед м'яких видів «мови ворожнечі» можна виокремити звинувачення в негативному впливі тієї чи іншої етнічної, релігійної тощо групи на суспільство, владу; заклики не допустити закріплення в регіоні (районі, місті) мігрантів, представників інших культур; цитування яскраво ксенофобських висловлювань і текстів без коментування, що розмежує позиції автора й того, хто давав інтерв'ю, аналогічно — надання місця в газеті для однозначно ксенофобської інформації без редакційного коментаря чи іншої полеміки; звинувачення групи в намаганнях захопити владу чи територіальній експансії.

Практика українських ЗМІ показує, що журналісти, які є частиною суспільства, часто концентровано виражають стереотипи масової свідомості, поширюючи, з одного боку, терпимість, а з іншого — озлобленість та інтолерантність щодо певних категорій і груп. Журналіст виступає і як індивідуум, і як представник певного соціуму, де сформувались упередження, забобони, установки щодо «інших», «чужих». Трансляція цієї думки в масову аудиторію є істотним чинником формування суспільних настроїв. Сьогодні викликає стурбованість той факт, що спеціальне, масоване формування суспільної етнічної свідомості, мобілізація етнічних сил за допомогою преси нерідко спрямовані на поширення в населення установок нетерпимості: протистояти їм як нашому супротивнику, захистити *нашу* цінність, відстояти її. Як відомо, це найчастіше означає: не пустити, вигнати, прибрати їх, *не наших, не таких, як ми*.

Розглянемо деякі конкретні механізми поширення через ЗМІ такої «конфліктної етнічності». Наприклад, журналіст подає таку інформацію: «Учасниками скандалу були мільйонер, шофер та циганка». Це — приклад нетолерантної подачі етнічної інформації, адже вона стосується етнічних почуттів жінки, хоча, на перший погляд, усе правда. У цьому випадку немає однорядної, збалансованої інформації про ситуацію. Адже журналіст міг би сказати «Мільйонер, шофер та домогосподарка» (продавець, безробітна тощо) чи «Українець, росіянин та циганка». Хоча не зрозуміло,

навіщо взагалі згадувати національність? По-друге, коректніше вживати термін *роми*, а не *цигани*. На жаль, такий жаргонізм, поширюваний пресою, вже прижився в масовій свідомості, став зрозумілим, одразу «демонструючи» ситуацію. Таким же зрозумілим для масової свідомості став і інший журналістський жаргонізм, який, хоча й був неодноразово спростований, усе одно постійно використовується у пресі: «*особа кавказької національності*».

Але часто вживаються й інші узагальнені висловлювання, які також стають стереотипами: «*вони всі крадії*», «*вони всі войовничі*», «*вони всі бандити*», «*всі вони так чинять*» тощо. Подібні несправедливі висловлювання, тиражовані ЗМІ, нагнітають масові етнічні образи, провокують міжетнічну напругу в суспільстві. Найчастіше слухачі, читачі, глядачі, що поспішають у своїх справах, навіть не замислюються про зміст подібних визначень, про те, що негативний приклад одного-двох представників певної групи автор переносить на всю групу. Але інформацію вже отримано, її запам'ятовують, повторюють у побуті стереотипи, нав'язані пресою.

І, нарешті, ще одна форма передачі етнічної інформації — трансляція в масову свідомість етнічних ідей (ідеологем чи міфологем). При конструюванні ідей можуть використовуватись і факти (опис подій), і лексеми, й етнічні стереотипи, наприклад: «*Етнічні мігранти, які приїждять у наше місто, привозять нам хвороби, сміття, убогість, їх необхідно прибрати з міста*» [4].

Як можна реагувати на «мову ворожнечі»? Можна виокремити чотири способи реагування, які ми й розглянемо та коротко прокоментуємо.

Перший спосіб — безпосередньо суспільний (громадський) протест. Але така реакція залежить від рівня уваги до цієї теми і на сьогодні, безперечно, недостатня. При цьому важливою є і якість протесту. Трапляється, що реакція на ксенофобні висловлювання чи дії певних X щодо групи Y звучить приблизно так: «Ці Y, звісно, самі... (застосовуються ті чи інші інвективи), але і X не праві, так не можна». Така критика ксенофобських практик ґрунтується на презумпції конфлікту і лише посилює напругу. Засуджуючи прояви ксенофобії, краще не «примирювати народи», які в цілому не втягнуті в конфліктний епізод, а протестувати проти порушень прав людини.

Другий спосіб — саморегулювання журналістської спільноти за допомогою прийняття та дотримання корпоративних правил,

журналістських хартій, де основним принципом є подача толерантної інформації (яка містить та сповідує позитивні, добрі, гуманні ідеї, цінності, образи, пропагує дружні чи принаймні нейтральні відносини та форми спілкування людей і груп незалежно від їх расової, етнічної, національної, релігійної належності), інформації, яка, відповідно до основних принципів цивілізованого суспільства, спрямована на підтримку мирної світової спільноти. До неї належить і та інформація, яка засуджує всі прояви ксенофобії та дискримінації на цьому ґрунті. Очевидно, це найефективніший спосіб уникнути «мови ворожнечі». Він досить успішно використовується в багатьох країнах, проте, на жаль, не має успіху в Україні. І поки що навіть не видно жодних позитивних змін у цьому напрямку.

Третій спосіб — цивільні позови ображених громадян до авторів видання. Цей спосіб, що застосовується в ряді країн, також майже не використовується в Україні, адже досконало не відпрацьовано механізму захисту інтересів (у даному разі честі та гідності) невизначеної групи (етнічної, релігійної тощо). Потрібна широка юридична дискусія. Проте можливий і інший спосіб — направляти у ЗМІ спростування неправдивих за суттю матеріалів. ЗМІ зобов'язані публікувати такі спростування, а відмова може оскаржуватися у суді з досить успішними шансами на успіх.

І, нарешті, четвертий спосіб — каральні заходи з боку держави відповідно до чинного законодавства. Так, існує досить широкий вибір можливостей, якими вкрай рідко, непослідовно й неефективно користуються уповноважені органи. Хоча українське законодавство і має недоліки, але воно досить жорстко обмежує прояви ксенофобії та «мови ворожнечі» [3].

Отже, ЗМІ є і впливовим засобом протидії проявам ксенофобії, стереотипів та забобонів і, навпаки, джерелом виникнення та поширення нетерпимості. При цьому не завжди усвідомлюється той факт, що некоректні матеріали, які впливають на потік інших нетолерантних суджень, сприяють формуванню негативних уявлень, поглядів, установок та стереотипів у громадськості, зростанню напруги та конфліктності в нашій поліетнічній спільноті.

Таким чином, журналісти, які висвітлюють питання етнічності (іншого розрізнення людей), мають усвідомлювати високу соціальну відповідальність перед суспільством:

- при подачі матеріалів спиратись на професійну етику, керуватись виключно принципом толерантності;

- дотримуватись основної місії ЗМІ — інформаційної, заснованої на об'єктивності та всеохопності висвітлення подій, а не на власних стереотипах та оцінних судженнях;
- активно формувати суспільну свідомість у межах загальнолюдських цінностей гуманізму, тобто менталітет громадян, що ґрунтується на принципах терпимості, справедливості, взаєморозуміння і толерантних суспільних відносин.

Література

1. Кримінальний кодекс України (зі змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради. — 2001. — № 25–26. — С. 131.
2. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України (2-ге вид., перероб. та доп.) / За заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. — К.: Дакор, 2008. — 1428 с.
3. Язык мой... Проблема этнической и религиозной нетерпимости в российских СМИ / Сост. А.М. Верховский. — М.: РОО «Центр «Панорама», 2002. — 200 с.
4. Малькова В. К. «Не допускается разжигание межнациональной розни...»: Книга об этнической журналистике. Из опыта анализа российской прессы. — М.: 2005. — 228 с.

ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК ШЛЯХ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЕКСТРЕМІЗМУ ТА ЙОГО ПОДОЛАННЯ

За визначенням, політичний екстремізм — це схильність до крайніх поглядів і методів у політиці та ідеології. Правий екстремізм спирається на ідеологію расизму і радикального націоналізму. Ще два роки тому українські правоохоронні органи заперечували існування в Україні руху неонацистів, так званих скінхедів.

Скінхеди (від англ. «гола брита голова») з'явилися наприкінці 60-х років у Великобританії. Первинно це були неформальні об'єднання робітничої молоді, що сповідувала ідеї націонал-соціалізму, при цьому ідея расової чи національної вишестості відсувалась на другий план. Домінувати вона стала тоді, коли в 70-х роках у Великобританію ринули потоки іммігрантів з Індії, Пакистану, Південно-Східної Азії та Латинської Америки. Безліч молодих безробітних британців вважали причиною своїх проблем із працевлаштуванням приплив цієї дешевої робочої сили. Ідеї скінхедів поширилися по всій Європі: усюди можна було знайти ворога-іногородця, що заважав жити: у Німеччині — турків, у Франції — арабів і т.ін.

Ця хвиля ще в роки перебудови докотилася і до Радянського Союзу. Сьогодні в Росії десятки тисяч добре організованих скінхедів, які створили громадські організації «Об'єднані бригади» та філію міжнародної «Крові і честі». Рух скінхедів у Росії підтримується ультраправими політичними організаціями. Скінхеди періодично влаштовують погроми на ринках, де багато «чорних» торговців, на вулицях б'ють усіх «неслов'ян».

У середині 90-х років з'являється ця, за визначенням представників правоохоронних органів, «своєрідна молодіжна субкультура» і в Україні (нині, за оперативними даними, у Києві нараховується близько 200–250 «бритоголових»). Звичайно, усі ознаки субкультури наявні: вік від 15 до 25 років, власний стиль в одязі (чорні куртки-«бомбери» з помаранчевою підкладкою, камуфляжні штани або джинси, заправлені у високі черевики військового зразка), зачіски або повна відсутність волосся на голові, татування і нашивки із зображенням нацистських символів, власна музика тощо. Здавалося б, що тут такого? Нехай собі граються у «бритоголових». Проте в основі цієї своєрідної субкультури лежить неприхована агресія.

Особливо активними українські скінхеди стали в останні два роки. Але й за цей короткий проміжок часу їм вдалося кілька разів привернути до себе увагу: Київ, 13 квітня 2002 року — погром у Центральній столичній синагозі Бродського; Київ, 30 липня 2003 року — побито 18-річного ізраїльтянина Антона Мироманова, який приїхав до Києва на фестиваль програми «НААЛЕ», причиною нападу стала його футболка з написом на івриті; Одеса, 22 квітня 2004 року — бійка з чотирма сирійськими студентами на вулиці Пастера.

За даними американського Інституту Геллапа, отриманими внаслідок соціального опитування на території колишнього Радянського Союзу, 71% росіян чули про скінхедів. Кожний третій громадянин Росії (більшість із них — жінки) не знає про скінхедів. З тих, хто чув про таке явище, лише 4% схвалюють дії «бритоголових». У той же час кожна дев'ята молода людина (10,9%) тією чи іншою мірою підтримує скінхедів.

Анкетування, проведене серед учителів історії, які підвищують свою кваліфікацію на курсах ХОНМІБО, засвідчило, що серед опитуваних:

- вважають, що проблема правого екстремізму існує — 72%;
- спостерігали це явище в навчальному закладі — 16%;
- спостерігали це явище у громадських місцях, транспорті — 16%;
- дізналися про це явище зі ЗМІ — 56%.

При цьому вчителі зазначили, що в навчальних закладах проводиться робота, спрямована на виховання інтернаціоналізму і толерантності щодо представників інших рас та національностей. Зокрема, називалися такі форми виховної роботи, як бесіди, виховні години (13%), громадянська освіта (6%), уроки толерантності (22%) тощо.

У чому причина таких явищ на теренах пострадянського простору? На думку науковців, у зв'язку з соціально-економічними та політичними змінами відбулася і зміна ціннісних орієнтацій у напрямі підвищення цінності індивідуальної свободи. Сучасне українське суспільство, як і суспільства інших пострадянських держав, переживає активне проникнення в масову свідомість елементів ціннісної структури, характерної для західних країн. Проте сприйняття західних зразків має досить специфічний характер, коли в ієрархії поєднуються елементи системи ліберальних і традиційних цінностей. Традиційна система орієнтується на колективний інтерес

і колективну волю. Лібералізм стверджує цінність особистості й вільного її вибору. При цьому як в Україні, так і в західних країнах існує суттєва різниця в оцінці пріоритетів цінностей «особиста свобода» і «рівність».

Табл. Розподіл ліберальних цінностей у країнах Європи і США

Країна	Пріоритет свободи	Пріоритет рівності
США	71%	29%
Швеція та ФРН	66%	34%
Великобританія	65%	35%
Чехія	62%	38%
Росія	29%	71%

Як видно з таблиці, респонденти більшості країн обирають пріоритет свободи. При цьому в нестабільних суспільствах відбувається трансформація ціннісної системи, що спричиняє внесення коректив і в індивідуальну систему цінностей. Разом із тим окремі представники суспільства та угруповання розуміють свободу як свавілля. У цьому разі свобода перероджується на нацизм, скінхедство тощо.

Як відомо, молодь — це та частина суспільства, яка найшвидше реагує на все нове, що з'являється у світі. Одним зі шляхів попередження екстремізму є проведення в навчальних закладах спеціальної роботи з формування толерантності. Першим важливим кроком на шляху реформування освіти на ціннісних засадах є вибір загальноєвропейських освітніх цінностей, головними з яких є:

- утвердження цінностей демократії, що ґрунтуються на партійній різноманітності (на відміну від цінностей тоталітарної диктатури);
- утвердження елементарних прав людини, як вони подані в Конвенції прав людини Ради Європи (людська гідність кожного, право на життя і фізична недоторканність, заборона знущань і рабства, особиста свобода, захист від свавільного арешту, принцип правового послуху і судової незалежності тощо);
- толерантність щодо інакодумців та представників інших народів і рас;

- ідея мирного розв'язання конфлікту і переговорів, збереження миру в Європі та світі;
- готовність до взаєморозуміння;
- відкритість щодо інших народів і культур при збереженні власної культурної неповторності;
- повага до життя і прав інших;
- збереження традиційних чеснот: вірності, доброти, скромності, старанності, ввічливості, усвідомлення обов'язку тощо.

У світлі розв'язання нагального питання формування соціально значущих ціннісних пріоритетів молоді нового звучання сьогодні набувають ідеї відомого німецького філософа і соціолога К. Мангейма про необхідність переходу навчальних закладів від застарілої концепції фрагментарної освіти до нової концепції інтегральної освіти. В умовах прискореного розвитку суспільства перша ідея незмінності провідних цілей і цінностей освіти, що втілюється через передачу учням певної усталеної сукупності готових знань, вичерпала себе. Тому науковець констатував нагальність розв'язання питання про розробку і реалізацію нової прогресивної концепції — інтегральної освіти. Згідно з К. Мангеймом, така модель освіти здатна гнучко реагувати на потреби кожної конкретної особистості й суспільства. Суттєвою ознакою нової концепції освіти, на його думку, є її спрямованість на актуальні ціннісні пріоритети.

В умовах глобальних еміграційних та інтеграційних процесів проблема виховання толерантної поведінки особистості в суспільстві є особливо важливою. Серед найважливіших моральних вимірів людського спілкування (повага, співчуття, любов) толерантність посідає першу позицію. Бути толерантним насамперед означає терпіти, сприймати іншого таким, яким він є, визнавати за ним право жити, мислити і чинити по-своєму.

До формування толерантності, як і інших громадянських цінностей, мають залучитися всі соціальні інститути. Як держава, так і громадянське суспільство зацікавлені в розвитку якостей громадян, спрямованих на досягнення демократії, суспільну солідарність, стабільність, взаєморозуміння. Педагоги повинні використати весь освітній потенціал, педагогічні надбання для виховання толерантності в учнівської молоді. Наводимо результати анкетування учителів історії щодо шляхів розв'язання проблеми екстремізму в суспільстві:

- активізація інтернаціонального виховання — 38%;

- релігійне виховання — 5%;
- гуманізація освітнього процесу — 33%;
- інтернаціональні обміни — 26%;
- пропаганда толерантності — 22%;
- зменшення кількості расистської інформації у ЗМІ — 5%;
- виховання духовності — 38%;
- посилення контролю за нелегальною міграцією — 5%;
- постійна увага держави до питання виховання толерантності у громадян — 38%.

В Україні є приклади активної діяльності з виховання толерантності в дітей та молоді. Так, наприклад, Конгрес національних громад України з 2002 року організовує табір «Джерела толерантності». У таборі, що розмістився поблизу містечка Хуст у полікультурному Закарпатті, взяли участь 140 дітей від 16 національних громад — вірмени, румуни, євреї, угорці, молдавани, греки, болгар, білоруси, поляки, литовці, татари, росіяни, німці, естонці та українці. Кожен новий день вони проживали національним і релігійним життям того чи іншого народу, знайомлячись у такий спосіб з традиціями та особливостями кожної національності й переконуючись у тому, що багатство культур, мов і релігій — це безцінний дарунок, який потрібно зберегти. Діти відчули: роз'єднує людей зло, об'єднує нації — людяність.

У європейській освіті, наприклад у Польщі, також є досвід виховання духовності шляхом викладання у школі курсу християнської етики. Це, очевидно, важливо, тому що духовна людина — це зразок високого благородства і поваги до інших. А це так потрібно в нашому нестабільному світі. Отже, необхідно об'єднати зусилля всіх соціальних інституцій і всіх небайдужих людей, щоб зробити наш світ мирним, вільним і щасливим, таким, що об'єднує, а не роз'єднує культури.

Література

1. Джерела толерантності: Каталог виставки. — Амстердам-Київ: Дух і літера, 2005. — 94 с.
2. Кураев А. «Основы православной культуры» как лекарство от экстремизма. — Киев, 2005. — 79 с.
3. Мистецтво життєтворчості особистості: Науково-метод. пос. / За ред В. М. Доній (голова). — К.: ІЗМН, 1997. — 392 с.

В'ячеслав Куракса

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА РОЛЬ НДО В ЗАПОБІГАННІ ТА ПРОТИДІЇ ПРАВОМУ ЕКСТРЕМІЗМУ

При з'ясуванні соціальної ролі, яку здатні відігравати НДО (недержавні організації) в запобіганні та протидії екстремізму взагалі і правому екстремізму зокрема, необхідно виходити передусім з тих причин, що призводять до виникнення суспільних напружень, та тих можливостей, котрі існують у громадськості для їх розвантаження.

Зауважимо, що економічні й соціальні напруження виникають в людських спільнотах тоді, коли порушуються баланси інтересів між різними соціальними стратами і з'являються певні прошарки населення та категорії громадян, які зазнають суттєвих втрат від такого дисбалансу. Якщо розбалансування інтересів з часом накопичується і зростає, то відповідно зростають і загострюються соціально-економічні напруження, які за відсутності суспільних механізмів, здатних урегулювати протиріччя, неминуче ведуть національну спільноту до дестабілізації в економічній, соціальній чи політичній сферах, а в крайніх випадках — у всіх перелічених сферах разом [1].

У багатонаціональних спільнотах загострення суспільних протиріч може спонукати соціум до обрання ефективних форм співіснування та розвитку різних соціальних і національних груп, які будуть ефективними в плані конструктивного залагодження соціально-економічних протиріч і сприятимуть розвитку всього суспільства. Якщо суспільство не здатне забезпечити задоволення соціальних, економічних і культурних інтересів різних соціальних і національних груп, актуалізуються негативні сценарії, пов'язані з проявами і поширенням різних форм екстремізму. При цьому праві екстремісти діють не тільки за хрестоматійними сценаріями, намагаючись зіштовхнути між собою не лише різні расові, етнічні, релігійні та інші групи, а й різні верстви населення, розглядаючи їх як ресурс для задоволення вимог своїх прибічників і ударних сил. З точки зору суспільної й історичної перспективи методології як правого, так і лівого екстремізму здатні тільки відволікати певні суспільні кола від пошуку конструктивних напрямків залагодження протиріч і не спроможні вести суспільство до успіху шляхом соціального творення.

У суспільному житті НДО, з точки зору формалізованих моделей управління, відіграють роль багатофункціональних елементів, що є певними соціальними сенсорами, які чутливо реагують на небажаний вплив соціально-економічних процесів на певні суспільні страти. Водночас НДО або їх об'єднання мають бути аналітичними й організаційно-комунікаційними осередками, котрі сигналізують спільноті про виникнення шкідливих впливів та їх негативні наслідки і пропонують суспільству альтернативи, намагаючись легітимізувати пропозиції для виправлення ситуації [2].

У викладеній схемі інституціоналізованої суспільної саморегуляції умови для екстремізму можуть виникнути в таких випадках. Перший — це гальмування руху суспільства назустріч інтересам соціально обділених суспільних страт чи їх ігнорування, що є порушенням наведених вище інституціональних принципів.

У другому випадку це можливо тоді, коли суспільної дестабілізації бажають впливові внутрішні політико-економічні кола, які знайшли той чи інший спосіб уникнення суспільного контролю і здатні профінансувати й розпалити певне соціальне незадоволення та агресію, що завжди мають місце у середовищі маргінальних соціальних страт, і це стає особливо небезпечним у разі відсутності неминучості адекватного покарання за вчинені за межами закону екстремістські дії.

Можливий також третій варіант, спричинений провокуванням соціальної нестабільності й екстремізму із зовнішнього оточення національного соціуму за відсутності адекватної протидії його проявам на державному та суспільному рівні. Такий варіант можливий, по-перше, за умов певної слабкості державних інституцій і силових структур і, по-друге, при вираженій і економічно зв'язаній національній та культурній неоднорідності суспільства, його недостатній соціальній солідарності і згуртованості та наявності впливових агентів, а також зовнішніх і внутрішніх акторів, що руйнують суспільну єдність і планують одержати від цього ті чи інші дивіденди, розраховуючи на безкарність.

Потенційна небезпека правого екстремізму в Україні повинна викликати занепокоєння громадськості, оскільки фінансово-промислові угруповання, що досі утримують у своїх руках важелі влади в країні, зорієнтовані не на розв'язання соціальних, економічних і політичних проблем суспільства, а на перерозподіл власності та розігрування останнього акту ошукування рядових громадян країни шляхом оволодіння земельною часткою національного багатства.

Прояви такого загострення мають місце зокрема в Криму, де великі земельні ділянки на південному узбережжі і в цілому на півострові відводяться комерційним структурам, пов'язаним із можновладцями, а кримськотатарські переселенці — повернувшись на батьківщину (sic!) — роками не можуть реалізувати свого права на землю і підштовхуються органами влади і самоуправління Кримської автономії до самозахоплення земельних ділянок, що спричиняє силове протистояння з органами правопорядку. Нехтування культурних інтересів татарського й українського етносів (на півострові майже немає татарських та українських шкіл), а також такі хрестоматійні прояви правого екстремізму, як руйнування татарських цвинтарів та таємне і явне підігривання кримських посадовців проімперським російським територіальним зазіханням (наприклад, у Севастополі) провокують виникнення складного і комплексного соціального, економічного та етнічного протистояння, до якого не можуть лишатися байдужими здорові сили українського суспільства [3].

Занепокоєння й обурення громадськості викликають також постійні прояви правого екстремізму щодо пам'яток історії українського народу. Це зокрема пожежі в домі-музеї Тараса Шевченка, руйнування в Харкові пам'ятного знака на честь вояків ОУН-УПА, полеглих у боротьбі за незалежність України [4].

Підсумовуючи сказане, можна констатувати, що надійними засобами профілактики правого екстремізму і протидії йому, як і будь-яким негативним суспільним явищам, може бути активна участь НДО у процесах саморегулювання суспільних відносин.

На наш погляд, необхідною умовою ефективної взаємодії НДО з широким загалом для залагодження суспільних протиріч є забезпечення між акторами цих процесів інформаційно-комунікативних контактів через канали телебачення, радіомовлення і друкованих ЗМІ, що перебувають у державній і комунальній власності, шляхом їх трансформації у громадські мас-медійні канали.

Зауважимо, що питання інституціалізації громадських мас-медійних каналів як невідкладних заходів підвищення суспільного впливу на органи влади й управління були поставлені широким загалом НДО на політичний порядок денний на хвилі подій 2004 року як першочергові, але вони досі лишилися невирішеними через блокування їх майже всіма політичними силами, представленими в парламенті, оскільки діяльність цих сил підпорядкована інтересам

олігархічних угруповань, котрі не зацікавлені у транспарентності соціальних, економічних і політичних процесів у країні.

Діяльність державних і комунальних за формою власності ЗМІ повинна набути громадської спрямованості через інституціалізований на законодавчому рівні вплив на редакційну політику громадських наглядових рад за постійною участю в їхній роботі представників широкого спектру НДО.

Важливою умовою участі НДО у процесах суспільної саморегуляції є також постійний моніторинг прийняття і виконання органами влади й управління рішень щодо суспільно «чутливих» питань та організація процедури діалогу і звітування органів влади й управління безпосередньо перед громадськістю. Наприклад, такий моніторинг і діалог раз на півроку може вилитися у громадські форуми на місцевому рівні з обов'язковим прийняттям суспільством рішень щодо оцінки результатів управління на державному і місцевому рівнях, причому таке оцінювання повинно мати організаційні наслідки аж до позбавлення несумлінних посадовців їхніх повноважень. Необхідно розробити також чіткі процедури попередження недолугих управлінців про їхню невідповідність займаним посадам, у тому числі й виборним.

Останні пропозиції можуть викликати застереження як такі, що несуть суспільству ймовірні загрози анархії через втручання у процеси управління неконтрольованих урядовцями мас. Цьому можна заперечити, по-перше, тим, що існуюча в країні система управління повністю контрольована і спрямована кланово-олігархічними угрупованнями не ймовірно, а цілком реально, що вже зараз призводить до зубожіння суспільства, загрожуючи економічним крахом і навіть — втратою незалежності держави; по-друге, тим, що на сьогодні країна вже перебуває в зоні соціально-економічної й політичної біфуркації, а політична практика на всіх рівнях перевантажена проявами політичного екстремізму, до яких на рівні рядових виконавців залучено численну кількість людей з і не тільки з маргінальних прошарків суспільства.

З викладеного випливає, що українське суспільство, яке стоїть перед загрозою політичної й економічної дестабілізації та некеріваних соціально-економічних процесів, має підвищити роль НДО в усіх сферах життя країни. А для цього необхідні нові форми і методи управління, обговорення і введення яких потрібно невідкладно поставити на політичний порядок денний вітчизняного соціуму.

Література

1. Куракса С. В., Куракса В. М. Соціальні передумови і інституціональні засади самоорганізації громадян для суспільного впливу на органи самоврядування. — Теорія і практика державного управління. Зб. наук. праць. — Х.: Вид — во ХРІАДУ, 2007. — №1 (16). — С. 278–235.
2. Куракса С. В., Куракса В. М. Синергетика соціального менеджменту і територіального розвитку // Актуальні проблеми державного управління. Зб. наук. праць. — Х.: Вид — во ХРІАДУ МАГІСТР. — 2007. — № 1(31). — С. 270–278.
3. Вересень М. Наша земля // Дзеркало тижня. — 2008. — № 18(697). — С. 5.
4. www.ant.charkov.ua

ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ В УКРАЇНІ

У сучасному світі існує величезна кількість давніх і нових, великих і малих культур. Відрізняючись одна від одної, вони мають водночас і спільні ознаки.

Події кінця 90-х років ХХ ст., коли в Центральній, Східній та Південній Європі утворилась низка нових незалежних держав, довели життєздатність національного чинника. Якщо згадати особливості демократичних рухів, що виникли на теренах Радянського Союзу в різних національних республіках, то можна стверджувати, що всі вони були водночас і рухами національними. Стало цілком очевидним, що демократична розбудова суспільства неможлива без розв'язання національного питання. Саме органічне поєднання боротьби за демократію і національне самовизначення призвело до перемоги демократичних революцій.

У більшості випадків становлення незалежних держав відбувалося з великими труднощами, особливо в багатонаціональних країнах. Не стала винятком і Україна, де проблема державного будівництва збіглася в часі зі становленням української нації. Зокрема, за переписом 1989 року на території України мешкало 72,7% українців, 21,9% росіян, близько 1% євреїв і т.д. З огляду на те, що кримські татари є етнічною нацією на своїй історичній території, нашу країну, на думку вчених, можна вважати різновидом багатонаціональної держави.

Символічно, що одним з перших документів, прийнятих у незалежній Україні, була «Декларація прав національностей України» (1.11.1991), у якій йшлося про те, що всім народам, національним групам, громадянам, які проживають на території Української держави, гарантуються рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права. Ці права були закріплені в Конституції України, що була прийнята в 1996 році.

Характер суспільних відносин у багатоетнічних суспільствах значною мірою залежить від домінуючої культури міжнаціональних відносин, яку характеризують два полюси: етноцентризм та етнокультурний плюралізм. Етноцентризм виявляється в уявленні про виключну, особливу цінність власної культури і навіть — про її

вищість над іншими. Людина з таким світосприйняттям з підозрою або ворожістю ставиться до представників інших культур та націй, прагне окреслити особисте життя межами власного етнічного масиву. Така позиція соціально небезпечна: обмеженість соціального спілкування призводить до непорозуміння між людьми, створює підґрунтя для культурно-національних конфліктів.

Культурний плюралізм передбачає активне утвердження культурної багатоманітності, в основі якої лежить толерантне ставлення до інших культур і націй. Саме такий підхід покладено в основу діяльності міжнародних організацій.

Одним з головних завдань багатонаціональної держави є забезпечення соціального миру та злагоди між людьми, подолання національної нетерпимості та ворожечі. Це можливе за умови рівноправності представників титульних націй та національних меншин, справедливого розподілу матеріальних та інших ресурсів, включаючи політичні, владні тощо. У контексті демократичної трансформації України державу і громадянське суспільство недостатньо розглядати лише в площині інституційного та ідеологічного плюралізму; основне їх призначення полягає в тому, щоб бути певною комунікативною спільнотою, яка уможлиблює прийняття політичних рішень і забезпечує формування колективної волі. Йдеться про залучення до вироблення політики широких кіл громадськості, включаючи національні. Водночас налагодження гармонійних стосунків у суспільстві є проблематичним за відсутності спільних цінностей та мети, за умов панування групового та індивідуального егоїзму. Саме патріотизм може стати тим об'єднуючим чинником, який сприятиме консолідації українського суспільства. Тому поєднання національного патріотизму з демократією, на моє переконання, якраз і відкриває реальну перспективу для нашої держави. На жаль, у переважній більшості сучасної політичної еліти України немає ні глибокого органічного почуття патріотизму, ні переконливого усвідомлення потреби провести справжні демократичні реформи.

Професор Ентоні Д. Сміт визначає «націоналізм як ідеологічний рух за досягнення й утвердження незалежності, єдності та ідентичності від імені населення, яке, за задумом кількох своїх членів, має становити реальну або потенційну націю». Чому так важливо для кожної людини пройти процес національної самоідентифікації? Передусім тому, що генетично кожен із нас налаштований на певну хвилю особливо чутливого сприйняття і рідної мови, і традицій, культури.

Генетична пам'ять не може запрацювати без мови, бо без мови неможлива національна самоідентифікація, а без національної ідентичності не відбудеться усвідомлення своєї нації як суб'єкта світової історії.

Життєздатність суспільства базується на традиціях, на культурі, на духовному фундаменті нації, народу. Український філософ Сергій Кримський, аналізуючи ментальні цінності в контексті виборчої кампанії, з прикрістю зазначає: «...Духовність, що характеризує національний потенціал розвитку українського народу, не здобула ще належної політичної оцінки, порівнянної хоча б із пропагандою соціально-економічної проблематики в партійних програмах. Між тим, не можна заздальгідь передбачити, який ресурс — національний чи економічний — виявиться вирішальним у виборі електорату». Але чи спроможний громадянин України визначити свою ідентичність хоча б у кількох сферах — національній, громадянській, релігійній, політичній? Лише 45% наших громадян вважають себе передусім громадянами України, а представниками свого етносу, нації — 2,5%; це свідчить про те, що менше половини українського суспільства сприймає свою громадянську ідентичність як природний стан свого буття в державі Україна. Про національну ідентичність годі й говорити, хоча очевидно, що повна самоідентифікація неможлива без співвіднесення себе з певним етносом, нацією, культурою.

Ідентифікація нації, певною мірою національних культур відбувається через культурні стереотипи. Негативним виявом міжкультурних відносин, який ґрунтується на негативних культурних стереотипах і упередженнях, є ксенофобія, особливо в країнах, де перебувають великі групи емігрантів і біженців. Вона часто виявляється у ворожості й жорстокості стосовно людей з інших країн або представників національно-культурних меншин. У кожному разі, негативні прояви міжкультурних відносин характеризуються відсутністю поваги до культури інших народів.

Разом з тим різні культури не тільки відмінні, а й багато в чому подібні між собою, а в певному розумінні — і єдині, бо всі культури мають те саме призначення і виконують у житті людей ті самі функції. Співіснування в суспільстві різних культур означає, що вони не просто існують незалежно одна від одної, а й активно взаємодіють, впливають одна на одну. Внаслідок такої взаємодії відбувається збагачення культур.

Соціальними механізмами такого збагачення є запозичення,

наслідування, культурний обмін і культурний синтез, які є головними шляхами розвитку різних культур. Без системних інвестицій у людину, в її творчий, науковий, інтелектуальний та інноваційний потенціал годі сподіватися серйозних зрушень у соціально-політичній трансформації українського суспільства. Головним джерелом, основою і критерієм розвитку сучасного суспільства й держави є культура, наука, освіта, інтелект, а для цього потрібно сформувати нові підходи до культури, духовної сфери, до інтеграції всіх культур, представлених в Україні.

Освітня стратегія в ідеологічній сфері має базуватися на ідеологічній терпимості і толерантності, вона має забезпечити повноцінне функціонування корінного етносу й етнічних меншин та їхніх культур на принципах взаєморозуміння та взаємоповаги між представниками всіх етнічних спільностей. Важливим питанням культурного розвитку є співвідношення загальнолюдського і національного.

Тобто необхідно сформувати повноцінне українське національно-культурне середовище на засадах ліберальної демократії. Європейська демократія своєю стабільністю завдячує тривалому процесу гармонізації національної ідентичності та демократичних інститутів. Варто враховувати європейський досвід щодо поєднання національної культури і загальнолюдських цінностей для прогресивного розвитку України.

Література

1. *Євтух В. Б.* Проблеми етнонаціонального розвитку: український і світовий контексти. — К.: 2001.
2. *Жулинський М.* Україна: випробування свободою, або чим зумовлюється прогрес нації. — К.: 2002.
3. *Кимлічка В.* Лібералізм і права меншин. — Харків.: 2001. — С. 32–50.
4. *Кириченко І., Паніна Н.* Особливості національної толерантності в Україні // *Зеркало недели.* — 2002. — 31 серпня — 7 вересня.
5. *Майборода О., Чичалава Р., Пилипенко Т. та ін.* Сприяння поширенню толерантності в поліетнічному суспільстві. — К.: Фонд «Європа ХХІ», 2002.
6. *Мармазов В., Піляев І.* Україна в політико-правовому просторі Ради Європи: досвід і проблеми. — К.: 1999.
7. *Рудницька Т.* Етнічні спільноти України: тенденції сучасних змін. — К.: 1998.

ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В ШКІЛЬНІЙ ОСВІТІ УКРАЇНИ

Готуючись до Круглого столу «Інтеграція народів і культур та правий екстремізм: з досвіду України та Німеччини» (Полтава, 16 травня 2008 року), звернув увагу на пам'ятку «Десять способів боротися із ксенофобією», яку поширює громадська організація «Навчання толерантності» / *Teaching Tolerance* у США. Ця пам'ятка призначена для всіх людей, яких обурює ненависть до людей з іншим кольором шкіри, іншої національності, релігії, сексуальної орієнтації та ін. Її конструктивний зміст заслуговує на повне цитування:

«Десять способів боротися із ксенофобією:

Список 1. Дійте!

Робіть що-небудь. Під час переслідувань агресори і жертви сприймають мовчання суспільства як сховане схвалення подібних дій. Ксенофобія процвітає лише тоді, коли люди нічого не роблять, щоб її зупинити. Дії «груп ненависті» часто викликають дві реакції — апатію («це ізольований інцидент») або страх («із цим неможливо боротися»). Якщо по сусідству діють люди, що пропагують ненависть, Ви зобов'язані діяти з наступних причин. Ненависть — це відкрита атака на толерантність і правила гарного тону. Ненависть необхідно зупинити добрими справами. Ненависть — це атака на Ваше село, район, місто. «Групи ненависті», що прикриваються «патріотичною риторикою», прагнуть розділити нас. Їхні погляди фундаментально антидемократичні. Справжні патріоти борються з ненавистю. Сидіння вдома ніяк не допоможе цій боротьбі. Ненависть необхідно придушувати в зародку.

Список 2. Єднайтеся!

Зателефонуйте друзям і товаришам по службі. Організуйте союзи із церквами, школами, клубами, громадськими організаціями. Підключайте засоби масової інформації, поліцію, дітей. Утягуйте всіх, пропонуйте й обговорюйте будь-які ідеї, щоб кожний був залучений до цієї боротьби. Ви можете зупинити й ізолювати групи, що пропагують ксенофобію. Ви можете виховати дітей і дорослих. Вам може здаватися, що ненависть хвилює тільки Вас — насправді це не так. Ви будете вражені, скільки у Вас з'явиться союзників.

Список 3. Підтримуйте жертв.

Жертви «злочинів ненависті» особливо уразливі — вони відчувають страх, безпорадність і самотність. Їх атакують тільки за те, чим вони є — за їхній колір шкіри, національність, сексуальну орієнтацію. Мовчання збільшує їхню ізоляцію. Якщо Ви стали жертвою — повідомте про всі деталі інциденту і зверніться за допомогою. Якщо Ви дізналися про Вашого сусіда, що став жертвою «злочину ненависті» — продемонструйте, що співчуваєте йому і підтримуєте його. Дайте жертвам можливість зрозуміти, що вони не самотні. Можуть допомогти навіть найпростіші знаки уваги — телефонний дзвінок, лист...

Список 4. Робіть домашню роботу.

Ви повинні знати «групи ненависті». Їх необхідно ідентифікувати, зрозуміти їхню символіку і програму. Щоб правильно реагувати, Вам необхідна точна інформація і знання предмета.

Список 5. Пропонуйте альтернативу.

Ненависть не заборонена законом. Ксенофоби мають право проводити мирні демонстрації. Ваші зусилля повинні бути зосереджені на організації акцій, які пропагують терпимість.

Список 6. Не беріть участь у мітингах і демонстраціях, що пропагують ненависть.

Зрозуміло, що Ви хочете фізично виразити своє неприйняття подібних ідей. Однак будь-яке насильство грає на руку лише «групам ненависті».

Список 7. Говоріть!

Ксенофобія повинна бути пояснена і засуджена. Допомогайте журналістам шукати інформацію. Сперечайтесь із представниками «груп ненависті» на відкритих форумах і в Інтернеті. Прагніть довести, що ненависть руйнує, а єдність — допомагає миру і процвітання.

Список 8. Звертайтеся до лідерів.

Чиновники і політики можуть стати Вашими важливими союзниками в боротьбі із ксенофобією. Однак деякі з них змушені будуть перебороти свої власні упередження. Якщо відомі і шановні

люди виступають на підтримку жертв «злочинів ненависті», то жертви не відчувають себе кинутими суспільством, члени суспільства відчувають себе в безпеці, а простір, необхідний для дій і діалогу, розширюється. Мовчання лідерів створює вакуум, у якому поширюються чутки, жертви відчувають себе беззахисними, а агресори, навпаки, думають, що їх підтримує влада.

Список 9. Дивіться вперед.

Пропагуйте терпимість і боріться з упередженнями до того, як стався злочин. Ненависть не приходить із боку, вона вирощується поруч із Вами. Вона здобуває силу в суспільствах, громадяни яких неспроможні і безголосі, де відмінності — причина страху, а не предмет для гордості. Головний засіб боротьби з ненавистю — виховання людей, що починається із самого себе.

Список 10. Навчайтеся толерантності.

Упередження з'являються в дитячому віці. У трирічному віці маля вже розуміє відмінності в кольорі шкіри і може пишатися або страждати від цього. У 12 років підліток здобуває стереотипи про расові, етнічні і релігійні групи. Оскільки стереотипи виправдовують і обґрунтовують ненависть, більшість злочинів коїться молодими людьми, що не досягли 20-ти літнього віку. Тому навчання терпимості повинне починатися з раннього дитинства.

Толерантність — це особисте рішення. Вона приходить унаслідок навчання і прийняття принципу, що всі люди корисні і рівні. Ми всі вирости, здобувши певні забобони. Тому все починається з Вас. Ви можете проаналізувати свою мову і вчинки. Наскільки часто Ви називаєте інших «провінціалами» або «чорними»? Чи розповідаєте Ви анекдоти про гомосексуалістів? Наскільки широке Ваше коло спілкування? Скільки представників меншостей живе, працює, навчається поруч із Вами? Скільки таких дітей у школі, де вчиться Ваша дитина? Чи маєте Ви мужність попросити своїх друзів не розповідати расистських, сексистських, гомофобних анекдотів у Вашій присутності? Чи намагаєтесь Ви одержати інформацію про інші культури? Чи пробували Ви послухати людей, до яких ставитеся з упередженнями? І останнє запитання: Ви самі коли-небудь почували себе представником меншості?» [1].

Через призму імперативів пам'ятки «Десять способів боротися із ксенофобією» з'ясуємо, як освіта України сприяє формуванню

толерантності і як використання принципу толерантності має здійснюватися в освітньому просторі.

Передусім зауважимо, що поняття толерантності має досить широкий діапазон інтерпретацій. У наукових джерелах толерантність розглядається як повага та визнання рівності, відмова від домінування та насилля, визнання багатовимірної різноманітності людської культури, норм поведінки, відмова від зведення цієї різноманітності до одноманітності чи переваги якої-небудь однієї точки зору. Толерантність визначається за такими критеріями:

- 1) реальна рівноправність між представниками різних народів, рівний доступ до соціальних благ для всіх людей незалежно від їх статі, раси, національності, релігії тощо;
- 2) взаємна повага, доброзичливе та терпиме ставлення до всіх людей;
- 3) визнання рівних високих можливостей всіх людей;
- 4) гарантоване законом збереження честі та гідності кожної людини;
- 5) визнання рівних, реальних можливостей особистісного розвитку всіх людей;
- 6) співпраця та солідарність у вирішенні загальних проблем;
- 7) відмова від негативних стереотипів діяльності людей, стосунків та у ставленні між статями.

Толерантність є цінністю соціокультурного середовища. Образ толерантної особистості включає гуманність, рефлексивність, свободу, відповідальність, гнучкість, упевненість у собі, перцепцію, варіативність та емпатію, асертивність. Зробити поведінку гнучкою та дивергентною дозволяє розвиток асертивності — здатності людини відстоювати свою точку зору, не порушуючи моральних прав іншої людини, оптимально реагувати на критику та вміння рішуче говорити собі та іншим «ні», якщо цього вимагають обставини [2].

На жаль, в освіті принцип толерантності посідає неоднозначну і нестійку позицію, і хоча є перші роботи з проблем формування толерантності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки [3], сьогодні в міркуваннях про місце толерантності в навчальному процесі швидше відчувається заклик. Цей заклик можна зрозуміти, адже у суспільстві, що довгий час підтримувало систему виховання в душі непримиренності до «чужого» світогляду, толерантність не може відразу постати як основа людських стосунків. Проте підтримка заклику, яка не враховує реалій, про які йде мова в конкретних

імперативах пам'ятки «Десять способів боротися із ксенофобією», небезпечна спрощенням соціальних реалій і хибним визначенням шляхів розв'язування проблеми різних проявів нетолерантності.

Це стосується передусім пропозиції щодо впровадження в школах «уроків толерантності».

Всеукраїнська асоціація вчителів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» здійснила успішний проект «Навчання толерантності на прикладі історії Голокосту», провівши семінари для вчителів «Навчання толерантності», «Джерела толерантності», підготувала навчально-методичні матеріали з проблем навчання толерантності, прав людини та викладання історії Голокосту, посібник «Назустріч пам'яті» (О. Войтенко, М. Тяглий), у якому розглядаються ксенофобія, дискримінація, толерантність і демократичне співіснування, що може бути використано на уроках історії в середній школі, а також при вивченні спецкурсів із суспільних дисциплін у позакласній діяльності. У сучасній курикулярній політиці України зростає увага до наскрізних програм курсів за вибором на зразок «Розмаїття релігій і культур світу», «Основи споживчих знань» тощо. Такий розквіт програмного забезпечення варіативної частини змісту потрібно вітати, але він також свідчить про те, що існуючий зміст освіти, зафіксований освітніми стандартами, з точки зору повноти й актуальності розгляду соціально-психологічних проблем не задовольняє як МОН, так і школи, що і призводить до спроб виправити такий стан справ курсами за вибором.

Необхідність уведення в школах уроків толерантності підтримується і громадською думкою. Наприклад, у рамках соціологічних досліджень «Справжній Дніпропетровськ» у лютому 2008 року в м. Дніпропетровську (було опитано 1.204 респонденти, що репрезентують доросле населення міста віком від 18 років) було виявлено, що 57,8% учасників дослідження позитивно ставляться до введення в школах уроків толерантності (навчання толерантного ставлення до осіб з іншою культурою, сексуальною орієнтацією, інших політичних поглядів, національності й т.д.), а «негативно» — лише 26,8% [4].

Проте пропозиції впровадити в школах «уроки толерантності» навряд чи можуть дістати підтримку з точки зору курикулярної теорії. І. Вакарчук має рацію, стверджуючи, що «коли вчитель заходить до класу, він вітається з дітьми, бажає гарного настрою — це вже є елементами толерантності. А якщо учні з учителем просто будуть завчати, що таке толерантність, то це буде насадженням, яке

викликати спротив. Навіть на уроках математики можна навчати толерантності, розповідаючи про життя людей, які творили науку, про їхнє життя в той період, можна говорити про героїв, які були в історії. І не обов'язково при цьому виділяти певний час на тему толерантності. Ми завжди повинні мати в собі прагнення допомогти тому, хто має менше, ніж ми, хто слабший, хто чогось потребує. Вчитель повинен своїм баченням світу виховувати молодь» [5].

Інший аспект проблеми толерантної освіти розкриває В. Кремень: «Ми повинні якомога скоріше покінути з авторитарною, репресивною педагогікою, перейти до толерантної педагогіки. Якщо дитина виховується в авторитарному середовищі, вона і формується на основі відповідних чинників... І доки ми не зможемо демократизувати освіту, до тих пір в нас не буде дійсно стабільної, демократичної системи в суспільстві, не буде ефективного ринку, бо і перше, і друге вимагає людини, яка здатна діяти сама, а не бути сліпим знаряддям в тих чи інших руках» [6].

Тому виховання толерантності в шкільній освіті України маємо розглядати за багатьма напрямками освітнього простору, віддаючи належне розуміння як тісному їх переплетенню, так і комплексному впливу на різні рівні особистості учня.

На рівні свідомості необхідно говорити про толерантність усього змісту шкільної освіти. На цьому наголошується в курсах громадянської освіти [7], в гуманітарних освітніх галузях, хоча і освітня галузь природознавства теж має перспективи і можливості навчання толерантності.

У педагогічній діяльності важливо мати засоби впливу на рівні підсвідомості і несвідомого. Визначальним фактором, звичайно, є переведення цих малодосліджених феноменів особистості на рівень саморефлексії. Цьому сприятиме виховна робота, яка, наприклад, буде «психологізуватися», що вимагає зростання ролі психологічної служби в освіті, або посилюватиме увагу до дійсних інтересів молоді щодо екстремальних суспільних процесів (неформальних об'єднань, ускладнення соціально-етнічних стосунків, економічної нерівності тощо).

Важливо також пришвидшити технологізацію навчального процесу. Адже випадки насильства, які знімаються на мобільні телефони, цифрові відеокamera тощо, не в останню чергу породжені архаїчним здебільшого викладанням освітньої галузі «мистецтво» / «естетична культура», коли вчитель не навчає сучасних учнів (які

сьогодні є «*Mobila sapiens*») мистецтву фото- і відеозйомки, гуманістичним принципам відбору відеосюжетів. Школа має найбільші можливості передавати й увічнювати культурну спадщину народу, одночасно готуючи ґрунт для соціального оновлення, прищеплюючи здібності, необхідні людям у майбутньому. Освіта за своєю природою спрямована в майбутнє, тобто невідоме, незвідане, але здійснювати підготовку людей до нього через швидкий темп розвитку суспільства стає все важче. Тому школа, орієнтуючись на сьогоднішній день, фактично готує людину до життя, як не прикро, у суспільстві вже застарілому. Тому важливо не пристосовувати освіту до вмираючого суспільства, а рятувати її від антигуманних структур соціуму, створюючи в освіті випереджувальні форми осмислення й освоєння життя.

Важливо навчати учнів телевізійної культури. Освіта як суспільна система не змінить природу сучасного телебачення, воно залишатиметься комерційним і намагатиметься задовольняти не кращі людські потреби. Тому необхідно навчати раціональних критичних способів сприйняття реального телебачення, а не уникати в освітньому процесі реалій суперечливої і не завжди привабливої сучасної екранної цивілізації.

Важливо у процесі спортивної діяльності молоді прищеплювати їй справжні цінності олімпізму.

Синтезуючим принципом перелічених, як і не згаданих вище напрямів освітньої діяльності є навчання толерантності через формування в учнів компетентності справедливості, спрямувавши освіту на формування толерантності в усій сукупності її змісту, її курикулуму. Курикулум — це проект відповіді освітньої системи на питання, яке гранично чітко сформулював французький мислитель М. Фуко: «Що потрібно знати, щоб людина ефективно використовувала свої унікальні здібності?». Звичайно, універсальної відповіді на це питання не існує, проте, на мій погляд, найточніше на нього відповідає видатний німецький соціолог Оскар Негт, запропонувавши систему ключових кваліфікацій (компетенцій), які, на його думку, необхідно культивувати для виходу суспільства з глибокої кризи:

1. Компетенція самоідентичності (сприйняття самого себе і тих, хто оточує).
2. Технологічна компетенція.
3. Екологічна компетенція (дбайливе поводження з людьми і світом природи).

4. Економічна компетенція.
5. Історична компетенція (розвиток альтернативного мислення, фантазії, «здатності до утопії», прагнення суспільних змін та їх здійснення).
6. Компетенція справедливості.
7. Комунікативна компетенція («здатність інтегрувати») [8].

Класифікація О. Негта може бути конструктивним орієнтиром для корекції змісту і форми шкільної освіти України. Проте запропонована система ключових кваліфікацій (компетенцій, компетентностей) О. Негта не має ще достатнього визнання її актуальності. Наприклад, на думку окремих фахівців, ми не можемо формувати у школах ані компетентності справедливості, ані економічної компетентності, оскільки важко встановити, зокрема, що є компетентність справедливості, і невідомо, хто може бути компетентним у цьому. Компетентність справедливості, вважають, «не вкладається в дидактичне розуміння поняття компетентності».

Дійсно, категорія справедливості є складною для об'єктивізації її змісту в концепціях соціальних наук. Проте це не дає нам права нехтувати формуванням в учнів компетентності справедливості як основи їхньої толерантної поведінки. Якщо говорити термінологією українських освітніх цілей, то в першому наближенні компетентність справедливості є здатністю до оцінки й обґрунтованого вибору способу дії та поведінки в різних ситуаціях життя. Глибше зміст компетентності справедливості розкривається в працях О. Негта та його послідовників (є англійські переклади цих праць). Компетенція справедливості для О. Негта є більше ніж пізнання змісту справедливості і розвиток здатності співчувати іншим людям. Він говорить про «пізнавальну здатність дізнаватися про сховану нерівність у формальній рівності», навчання якої «так само важливо, як навчання читання, письма і рахунку» [9].

Адже прагнення справедливості (чи маніпуляція нею) є рушійною силою історичних процесів. Золоте правило етики, як регулятив толерантності, також навчає справедливості, як і правознавство, що насправді є лише однією з багатьох соціальних інтерпретацій ідеї справедливості. Тому зміст шкільної освітньої галузі суспільствознавства та історії варто сфокусувати навколо ідеї і принципу компетентності справедливості, демонструючи, як ця ідея виявлялася і реалізовувалася в історії, зокрема в суспільному поступі до ідеалів демократії. Аргумент, що ця компетентність є «не дидак-

тичною», можна спростувати зауваженням, що зовсім нещодавно всі компетентності були у шкільній освіті «не дидактичними»...

Як справедливо вказав український філософ В. В. Шкода, «толерантність — це завжди важко. Але, взявши на себе цю працю, люди одержують безцінну винагороду — загальну свободу».

Література

1. Washington ProFile. 27 Квітня 2006.
2. Крижко В. В., Мамаєва І. О. Аксіологічний потенціал державного управління освітою. Навч. посібник. — К.: Освіта України, 2005.
3. Тодорцева Ю. В. Формування толерантності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки: Дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К. Д. Ушинського (м. Одеса). — О., 2004. — 280 с.
4. Almamater 2008.03.14 // <http://almamater.com.ua/modules/news/article.php?storyid=862>
5. Іван Вакарчук: Держава і громадянське суспільство мають брати консолідовану участь у розвитку науки та освіти / Оксана Миколюк / «Освітній портал» 2008.03.04 // <http://www.osvita.org.ua/articles/293.html>
6. Василь Кремень: Ми повинні готувати «інноваційну людину» // Газета «День» (укр). — 2007. — №198. — 15 листопада // <http://www.day.kiev.ua/191447/>.
7. Ігнатова І. Тема уроку «Толерантність»: Методичні розробки уроків з громадянської освіти // Історія в школах України. — 2001. — №1. — С. 39–41.
8. Negt O. Lernen in einer Welt gesellschaftlicher Umbrüche. — In: H. Dieckmann, B. Schachtsiek (Hg.). Lernkonzepte im Wandel. Die Zukunft der Bildung. Stuttgart: Klett-Cotta, 1998. — S. 21–44.
9. Negt O. Wir brauchen eine zweite, gesamtdeutsche Bildungsreform // Gewerkschaftliche Monatshefte. — Düsseldorf, 1993. — Jg.44. — № 11. — S. 669–683.

Катерина Юр'єва

ОСВІТА І ВЧИТЕЛЬ У БАГАТОКУЛЬТУРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ПРОБЛЕМИ І ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Одним із «глобальних викликів», з яким зустрілась наша молода держава на зламі століть, є «виклик різноманіття» — багатоетнічна, багатокультурна структура суспільства. Сьогодні Україна, як і переважна більшість країн на сучасній політичній мапі світу, є поліетнічною державою. За даними перепису населення 2001 року її громадянами є представники 134 етносів, а на території однієї лише Харківської області мешкають представники 111 народів. Така етнічна строкатість населення значною мірою зумовлена міграційними процесами, що значно активізувалися в останні десятиліття в усьому світі.

Безумовно, сам факт багатоетнічності не є новим для України. Досвід спілкування та співпраці представників різних народів, які тривалий час жили поряд на її теренах, спричинив кристалізацію способів співіснування, спрямованих якщо й не на встановлення дружніх стосунків, то принаймні на невтручання, збереження миру та нейтралітету. Традиційно характерною соціально-психологічною рисою народу України вважається толерантність, терпимість до проявів інокультурності. Століттями складались різноманітні форми взаємоприйнятних міжетнічних взаємодій, взаємовпливу, взаємопроникнення культур.

Але сьогодні Україна має справу з хвилею новітньої міграції, що принесла на її землю носіїв різноманітних, часто досі не знайомих широким колам населення культур. Досвід розвинених країн Західної Європи та Північної Америки, які зіткнулися з проблемами імміграції кількома десятиліттями раніше, свідчить, що на фоні економічного спаду та наростання соціально-політичних негараздів вони можуть призвести до загострення внутрішньополітичної ситуації в країні. Адаже іммігранти, намагаючись зайняти більш-менш комфортну для себе нішу в соціально-економічній структурі суспільства, мимоволі починають збудувати невдоволення «корінного» населення вже тим, що претендують на робочі місця та соціальну підтримку.

Отже, міжетнічні, міжкультурні відносини останнім часом стають усе більш вагомим чинником забезпечення соціальної і політичної

стабільності української держави. У зв'язку з цим актуалізується пошук шляхів урегулювання міжкультурних відносин і запобігання виникненню таких негативних явищ, як інтолерантність, міжетнічні конфлікти, прояви ксенофобії, шовінізму, правого радикалізму. Значна відповідальність у цьому сенсі лежить на системі освіти, покликаний формувати в молодого покоління здатність до ефективної життєдіяльності в умовах багатоетнічності суспільства, взаєморозуміння та співпраці з представниками різноманітних культур.

Саме пошук шляхів подолання негативних явищ, спричинених етнічною строкатістю суспільства, дав поштовх розробці та реалізації спочатку в США, пізніше в Західній Європі концепції мультикультурної освіти. Її народження безпосередньо пов'язане з численними виступами афроамериканського населення, етнічних меншин та іммігрантів за громадянські права, у тому числі на захист свого права на культурну ідентичність, що прокотилися Сполученими Штатами Америки та Європою в 60–70-ті роки ХХ століття.

Започаткована в США концепція мультикультуралізму прийшла на зміну так званій концепції «плавильного казана», згідно з якою все етнокультурне розмаїття з часом мало «переплавитися» на якісно нову загальнонаціональну американську культуру. Але життя спростувало теоретичні передбачення. Стало зрозуміло, що переважна більшість етнічних культур успішно протистоїть асиміляційній політиці.

Варто зазначити, що в даному випадку апеляція до досвіду США є цілком виправданою, оскільки історія побудови міжетнічних, міжкультурних відносин у колишньому СРСР і Сполучених Штатах Америки має багато спільного. Свого часу в багатоетнічному Радянському Союзі теж активно проводилася політика, спрямована на стирання етнокультурних відмінностей між народами. Комуністична ідеологія формувала «нову історичну спільність людей — радянський народ», і збереження етнокультурних особливостей населення союзних республік не входило до сфери її інтересів. Етнологічна наука досліджувала переважно «екзотичні» традиційні культури народів далекого зарубіжжя — Азії, Африки, Австралії та Океанії тощо. Вивчення ж культурної спадщини населення союзних республік та міжетнічних процесів або зосереджувалося на історичних аспектах і обмежувалося у кращому разі початком ХХ століття, або через ідеологічну заангажованість суттєво спотворювало

реальну картину на догоду марксистсько-ленінським міфам про «пролетарський інтернаціоналізм».

Така політика ігнорування реальних етнокультурних процесів призвела з часом до «неочікуваних» для партійно-державної верхівки (але цілком прогнозованих з наукової позиції) спалахів жорстоких міжетнічних конфліктів практично на всій території колишнього Радянського Союзу — на Північному Кавказі, у Закавказзі, Середній Азії, Прибалтиці, Придністров'ї — за винятком хіба що України та Білорусі. Таким чином, асиміляційна політика зазнала поразки в обох півкулях Землі, в обох великих поліетнічних державах.

Отже, на нинішньому етапі розвитку Української держави та розбудови національної системи освіти дуже актуальним є вивчення, осмислення й творче використання зарубіжного досвіду розробки та реалізації різноманітних концепцій і моделей побудови навчально-виховного процесу в умовах багатоетнічності, багатокультурності суспільства¹.

¹ На особливу увагу заслуговують розроблені Д. Бенксом моделі формування змісту шкільної освіти в руслі ідей полікультурності. Концепція Д. Бенкса передбачає чотири рівні втілення ідей полікультурності.

Перший рівень, або модель «А» — навчальні курси, що відображають погляди тільки англійських або американських дослідників. У навчальному матеріалі лише згадано про окремих осіб, культурні події чи досягнення, що стосуються тих або інших меншин.

Другий рівень, або модель «В», базується на адитивному (доповнювальному) підході. Етнічний компонент (курси вивчення історії і культури афроамериканців, мексикано-американців, спеціальні теми і уроки, присвячені етнічним групам тощо) доповнює основний зміст, який залишається у своїй основі англо-американським.

Третій рівень, або модель «С» — трансформаційний підхід. Він передбачає перебудову навчального курсу з метою надання учням можливості ознайомитися з усіма темами і концепціями курсу з позицій різноманітних культурних (етнічних) підходів, а отже, зробити власні світоглядні висновки. Англо-американська точка зору, або точка зору більшості, є при цьому однопорядковою щодо інших. Вивчення будь-якого періоду, наприклад колоніального, не зводиться до його розгляду лише з точки зору англо-американських істориків і письменників. Навпаки, учні знайомляться з тим, як історики — вихідці з індіанських племен розглядають колоніальний період; аналізують, якою мірою відрізняється їхнє бачення від поглядів англо-американських істориків, чому це відбувається.

Четвертий рівень, або модель «D» — формування змісту освіти, що базується на соціальній співучасті. Учні (студенти) у процесі виконання навчальних проектів можуть брати безпосередню участь у вирішенні проблем, що порушуються в навчальному курсі. Модель «D» розглядається Д. Бенксом як кінцева мета модернізації змісту освіти. Школярі вивчають історію і сучасні події в багатоетнічній перспективі з позицій етнічних груп, що населяють інші держави.

Незважаючи на активну розробку останнім часом проблематики, яка стосується полікультурної освіти, поза увагою українських дослідників дотепер залишається професійна підготовка педагогічних кадрів до роботи в умовах багатокультурності, поліетнічності сучасного суспільства, хоча ключовою фігурою сучасних процесів модернізації освіти, безперечно, є вчитель, чий рівень професійної та особистісної культури має забезпечувати дієвість освітніх перетворень.

На початку 90-х років ХХ століття харківськими етнопсихологами проводилося дослідження особливостей національної самосвідомості та етнічних стереотипів у різних категорій населення: дорослих і дітей, що мешкають у східному, центральному та західному регіонах України. Результати дослідження показали, що про зародження елементів етнічної самосвідомості можна говорити, починаючи зі старшого дошкільного віку (підготовка до школи група). У молодшому шкільному віці триває робота з активного формування структурних компонентів етнічної самосвідомості дітей.

При цьому старші дошкільники та молодші школярі виявилися дуже відкритими, доброзичливими, толерантними щодо представників різних народів і навіть були схильні апріорно приписувати представникам ще незнайомих їм етносів позитивні риси. Зародження негативного етнічного стереотипу було відзначено лише стосовно ромів (відповідальність за це дослідники справедливо поклали на батьків, які лякають дітей циганами).

На жаль, сьогодні, коли минуло понад десять років, ситуація змінилася не на краще. Є сигнали про тривале протистояння між дітьми — українцями та росіянами — в окремих дитячих садках. Під час педагогічної практики студенти педагогічного університету спостерігали, що в молодших класах деяких шкіл діти вихідців із Кавказу, Азії та Африки потрапляють в ізоляцію, стають ізгоями й навіть потерпають від образ із боку... вчителів.

Ми схильні вважати, що в таких ситуаціях провина лежить на педагогах, які не помічають або не хочуть помічати тривожних явищ. Не варто лишати поза увагою вірогідність того, що вдома, від батьків або знайомих, діти могли чути негативні оцінки або зневажливі епітети на адресу представників національних меншин і лише наслідували поведінку дорослих. У цьому випадку вчитель повинен був би, помітивши перші ознаки розвитку взаємовідносин дітей за негативним сценарієм, докласти всіх зусиль до зближення учнів,

стимулювати прояви у них доброзичливості, взаємодопомоги, турботи про ближнього.

На жаль, зафіксовано окремі ситуації, коли вчителі самі були для учнів прикладом негативного ставлення до представників національних меншин. Іноді вчитель свідомо «не помічає» дитину, наче її просто немає в класі. У гіршому випадку дитина стає мішенню для прискіпувань, уїдливих зауважень, образливих висловлювань учителя та — як наслідок — інших учнів класу.

Так чи інакше, ми маємо справу з неготовністю частини вчителів працювати в умовах фактичної багатокультурності учнівського контингенту, багатокультурності освітнього простору.

Протягом 2002–2003 навчального року нами за сприяння Головного управління освіти Харківської обласної адміністрації було проведено анкетування вчителів початкових класів шкіл Харківської області з питань національного та громадянського виховання. Загалом оброблено 1020 анкет. На жаль, не всі педагоги повною мірою усвідомлюють ступінь складності порушених проблем. Багато хто з них не хоче визнавати, що багатоклітинний склад учнів вимагає особливої уваги, широких знань і додаткових виховних зусиль із боку вчителя.

Цікавими в контексті нашого дослідження виявилися пропозиції вчителів забезпечити шкільні бібліотеки й методичні кабінети книжками та періодичними виданнями, що знайомлять читачів різного віку з етнокультурною своєрідністю народів, які мешкають на теренах України, їхніми цінностями, звичаями та традиціями. Багато вчителів (особливо шкіл міста Харкова) воліли б отримати таку інформацію безпосередньо від представників громадських організацій національних меншин, національно-культурних товариств. Було висловлено також пропозиції відродити найбільш ефективні форми інтернаціонального виховання, що практикувалися свого часу в радянських школах, зокрема роботу клубів інтернаціональної дружби.

Заслужують на увагу пропозиції організувати для вчителів методичні семінари, дискусійні клуби з проблем національного виховання, зустрічі з представниками органів державної влади та місцевого самоврядування, діячами науки, культури, мистецтва. Цікавляться вчителі й зарубіжним досвідом вирішення таких проблем.

Результати проведеного дослідження дозволяють зробити висновок про те, що неготовність частини педагогів до роботи в

умовах поліетнічності сучасного суспільства і здійснення полікультурної освіти найчастіше зумовлена небажанням визнати актуальність такої роботи, тобто відсутністю відповідної мотивації. Водночас за наявності зацікавленості педагогів у здійсненні полікультурної освіти дітей на перше місце серед чинників, що перешкоджають досягненню успіху, виступає відсутність компетентності — необхідних знань і специфічних педагогічних умінь.

Під час опитувань і анкетувань дехто з учителів іноді не без гордості зазначає: «Мені байдуже, хто мої учні — українці, росіяни, азербайджанці чи євреї. Для мене вони просто учні. Я до всіх ставлюся однаково». Відомий російський дослідник проблем багатокультурної освіти Г. Дмитрієв вважає, що така позиція може видаватися цілком виправданою, справедливою, проте вона означає, що вчитель не визнає і не приймає культурних відмінностей учнів, тобто виявляє певну інтолерантність до проявів іншої культури. У свою чергу, учень може тлумачити таке ставлення до себе як ігнорування вчителем культурних відмінностей [1, с.44]. Водночас свідоме чи несвідоме ігнорування вчителем культурних відмінностей учнів є проявом дискримінації і негативно позначається на результатах навчально-виховного процесу².

Якщо етнокультурні особливості учня, несхожі на інші, ігноруються, висміюються або принижуються вчителем (а таке, на

² Г. Дмитрієв наводить з цього приводу цікавий приклад. У 1982 році Ф. Еріксон і Дж. Шульц досліджували, у якій манері шкільні психологи дають поради і роблять зауваження учням з різних етнокультурних груп у школах США. Унаслідок цього вони виявили, що діти з неєвропейських культурних груп не кивали головою і не вимовляли «угу» або «ага» на знак згоди, не проявляли ніяких емоцій на обличчі й дивилися прямо в обличчя психологам європейського походження, які з ними розмовляли. Не бачачи звичної для європейця реакції, психологи припустили, що ці школярі не розуміють, про що йдеться, і стали знов повторювати те саме, але вже спрощеною мовою й у сповільненому темпі, ще більш виразно вимовляючи слова. І знову не бачачи жодної реакції. Психологи знов повторювали сказане. Коли Ф. Еріксон і Дж. Шульц інтерв'ювали цих школярів, то ті дивувалися, навіщо повторювати те, що вони вже давно зрозуміли. Їх ображало, що з ними розмовляють, як з ненормальними. Психологи ж у свою чергу були переконані, що в цих школярів сповільнений або зовсім відсутній інтелектуальний розвиток. Ані психологи, ані учні в даному випадку не розуміли, що конфлікт між ними відбувається через етнокультурні відмінності: у багатьох народів світу слухають співрозмовника, дивлячись йому в очі, але не виявляючи при цьому особливих емоцій. Коли учням розказали, чого вчителі чекають від них, а психологам — про те, яка культура слухання в цих дітей, то конфлікт було розв'язано і спілкування між ними стало більш продуктивним. Крім того, самі діти стали «угукати», а психологи перестали надавати великого значення емоційній нейтральності дітей [1, с.18–19].

жаль, трапляється на практиці), то в дітей і їхніх батьків виробляються іноді опозиційне мислення й опозиційне ставлення до навчання й навчального закладу в цілому. Очевидно, що в такого учня може сформуватися негативне ставлення і до культурного середовища, і до етнічної групи, що домінує в ньому, і навіть до нації та держави, у якій він проживає.

На нашу думку, такий стан справ може бути зумовлений, поряд з іншими причинами, побутуванням в освітянському середовищі низки дуже стійких стереотипів. Одним з таких стереотипів є переконання в «однаковості» цінностей, виховних поглядів, цілей, ідеалів у різних народів, що культивувалося за радянських часів. Насправді така «однаковість» є не що інше, як міф епохи пролетарського інтернаціоналізму та ігнорування етнокультурних відмінностей, тоді як різноманітні педагогічні ідеї, погляди і виховний досвід народів є ключем до розуміння механізмів формування етнічної специфіки менталітету, етнічної психології, етнічних цінностей тощо, з якими мають справу у своїй професійній діяльності вчителі.

Отже, аналіз науково-педагогічної, методичної літератури, педагогічної періодики, а також вивчення наявного стану справ в освітній галузі уможливує висновок про існування у вітчизняній педагогічній теорії і практиці безперервної педагогічної освіти низки суперечностей: між фактичною поліетнічністю контингенту учнів переважної більшості загальноосвітніх навчальних закладів і неготовністю вчителів до врахування у своїй професійній діяльності етнокультурних і етнопсихологічних особливостей учнів; між потребами освітньої практики в науково-методичному супроводі процесу полікультурної освіти та виховання молодого покоління і монокультурною спрямованістю, моноетнічною замкненістю переважної більшості методичних матеріалів; між необхідністю зваженого, науково обгрунтованого підходу до використання в освітній практиці елементів традиційної культури і спекулятивно-заїдеологізованим змістом наявних публікацій і методичних рекомендацій з цієї проблематики.

Ефективність освітньої діяльності в умовах поліетнічності суспільства має спиратись на вивчення й урахування вчителем етнопсихологічних та етнокультурних особливостей представників різних народів, а також на його особистісно-професійну спрямованість на толерантну взаємодію з представниками різноманітних культур.

Аналіз професіограм, освітньо-кваліфікаційних характеристик та освітньо-професійних програм, навчальних планів і програм навчальних дисциплін педагогічних вищих навчальних закладів України дає підстави зробити висновок про те, що на сьогодні на загальнодержавному рівні відсутній єдиний науковий підхід до розв'язання проблеми підготовки вчителів до роботи в умовах поліетнічності, багатокультурності сучасного суспільства.

Окремі аспекти окресленої проблеми побічно розглядаються у змісті навчальних курсів соціології, соціальної психології, політології тощо. Але цілеспрямована систематична робота з підготовки до роботи в умовах поліетнічного соціуму, виховання міжкультурної толерантності як професійно значущої риси особистості вчителя відсутня.

З метою здійснення підготовки майбутніх учителів і вихователів до професійної діяльності в умовах поліетнічності сучасного суспільства в Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди на факультетах початкового навчання і дошкільної освіти нами вже понад десять років викладається авторський курс порівняльно-культурологічної етнопедagogіки [6]. Провідним при розробці його концепції і програми було поєднання двох дослідницьких стратегій: крос-культурної та історичної. Крос-культурна полягає в зіставленні, порівнянні традиційних педагогічних уявлень і досвіду різних етносів, що живуть в той самий час [3]. У рамках історичної стратегії розглядаються традиційні педагогічні феномени, властиві культурі того самого етносу на різних етапах його існування [5].

Завдання вивчення курсу порівняльно-культурологічної етнопедagogіки передбачають формування у студентів позитивної мотивації до здійснення полікультурної освіти дітей; озброєння майбутніх учителів знаннями про традиційні педагогічні погляди й досвід різних етносів; створення на цій основі інформаційної бази профілактики інтолерантного ставлення до проявів інокультурності [6].

У цьому сенсі значний виховний потенціал мають специфічні форми роботи, що можуть бути застосовані при вивченні курсу порівняльно-культурологічної етнопедagogіки, зокрема відвідування недільних шкіл, заснованих культурними центрами громадських організацій національних меншин; бесіди з батьками учнів цих шкіл; участь у проведенні уроків і фестивалів дружби, що їх організують численні національно-культурні товариства тощо.

Участь студентів у таких заходах сприятиме нейтралізації можливих наявних у них негативно забарвлених етнічних упереджень чи навіть забобонів. Причому носіями етнічних упереджень і забобонів можуть бути представники обох контактуючих сторін. Спілкування, спільна діяльність у позааудиторний час, у неформальній обстановці сприятимуть кращому пізнанню студентами представників інших культур, а представниками національних меншин — носіїв української, слов'янської культури. Отже, позитивний результат — послаблення чи навіть нейтралізація негативно забарвлених етностереотипів — може бути обопільним.

Потрібно звернути увагу на надзвичайно важливий, з нашої точки зору, ефект, що має місце при вивченні студентами курсу порівняльно-культурологічної етнопедagogіки. Ознайомлення майбутніх учителів з найрізноманітнішими, часто «екзотичними», на перший погляд, традиціями виховання і догляду за дітьми, властивими різним народам, по-перше, сприяє розвитку пізнавальних інтересів студентів до тематики, пов'язаної з культурною спадщиною різних народів, по-друге, сприяє руйнації багатьох стереотипів, традиційно притаманних педагогічному мисленню.

Такі наші висновки підтверджуються досвідом спілкування з педагогічними працівниками на курсах підвищення кваліфікації в Харківському обласному науково-методичному інституті безперервної освіти. Практично всі слухачі виявляють неабиякий інтерес до проблематики, пов'язаної з поліетнічністю сучасного українського суспільства та багатокультурністю освітнього простору. Зокрема, найбільший інтерес викликають проблеми співіснування та співпраці представників різних етносів; міжкультурної комунікації, у тому числі в умовах навчально-виховного процесу; балансу загальнолюдського, національного та етноспецифічного, традиційного та сучасного в сучасній культурі й освіті України.

В Україні сьогодні робляться тільки окремі спроби розробляти полікультурний складник змісту освіти, у тому числі педагогічної. Здебільшого ці спроби стосуються включення до змісту навчального матеріалу уривчастих відомостей про видатних діячів і події, пов'язані з історією, культурою, побутом, сьогоденням різних народів. Вважаємо, що перші кроки на шляху модернізації освіти в напрямі реалізації ідей полікультурності мають відбуватися в руслі доповнення наявних навчальних програм матеріалами полікультурного змісту. І тільки після багатосторонньої апробації такого змісту

наступним кроком може стати комплексна модернізація, що буде передбачати висвітлення ключових проблем з точок зору різних культур, а також участь учнів і студентів у розробці й реалізації соціальних проектів, спрямованих на міжкультурну комунікацію, набуття молодим поколінням досвіду взаємодії з представниками різноманітних культур.

З цієї точки зору заслуговує на увагу прогресивний досвід, напрацьований педагогами різних регіонів України. Зокрема, в Автономній Республіці Крим розроблено й упроваджено в навчально-виховний процес навчальних закладів усіх ступенів освіти — починаючи від дошкілля і закінчуючи вищими навчальними закладами — факультативний навчальний курс «Культура добросусідства». Його зміст інтегрує питання етнографії народів, що мешкають на Кримському півострові, їхніх традиційних культур, етикету, релігійного життя, а також потужний блок конфліктологічної підготовки дітей і молоді, спрямований на профілактику міжетнічних конфліктів [2].

Цікавий досвід напрацьовано також у рамках реалізації Програми розвитку та інтеграції Криму за сприяння Програми розвитку ООН (ПРІК ПРООН). Один із напрямів роботи передбачав консолідацію багатоетнічних місцевих громад у процесі розробки та реалізації соціальних проектів. При цьому саме школи ставали ініціативним ядром соціально-культурного життя громади. Педагоги найчастіше виступали ініціаторами, допомагали усвідомлювати й формулювати актуальні для громади проблеми, розробляли й очолювали реалізацію конкретних проектів, спрямованих на їх вирішення. Моніторингові дослідження засвідчили суттєві позитивні зрушення: поліпшення психологічного клімату в громаді, зниження напруженості в міжетнічних відносинах, зближення й співпрацю представників різних етнічних культур, підвищення рівня толерантності школярів і дорослого населення [4].

Ознайомлення з таким досвідом збагатить арсенал педагогів новими підходами, формами й методами роботи з полікультурної освіти молодого покоління. Другим позитивним ефектом, з нашої точки зору, буде сприяння нейтралізації відцентрових тенденцій у стосунках між різними регіонами держави, адже не секрет, що, наприклад, Крим завдяки заангажованому висвітленню в ЗМІ уявляється нині пересічним громадянином України вже не стільки як місце відпочинку, скільки як криміногенна територія з постійною

загрозою вибуху міжетнічних конфліктів. Натомість досвід виховання культури миру і формування толерантності, набутий у цьому багатокультурному регіоні, практично не відомий за межами автономії, хоча й заслуговує на вивчення й поширення.

Усе викладене свідчить про нагальну необхідність розробки й упровадження в практику полікультурного складника змісту безперервної педагогічної освіти, спрямованого на підготовку майбутніх і практикуючих учителів та вихователів до професійної діяльності в умовах поліетнічності, багатокультурності сучасного українського суспільства, формування в них спрямованості на толерантну взаємодію з представниками різноманітних культур. Уявляються важливими також звільнення педагогічного мислення від заідеологізовано-спекулятивних стереотипів доби тоталітаризму, критичне вивчення й творче застосування прогресивного зарубіжного досвіду полікультурної освіти, аналіз і поширення досвіду, набутого педагогами різних регіонів України.

Література

1. *Дмитриев Г. Д.* Многокультурное образование. — М.: Народное образование, 1999. — 108 с.
2. Культура добрососедства: Программы интегрированного курса и методические рекомендации для учебных заведений Автономной Республики Крым / Под ред. М. А. Арджаниони. — Симферополь: АнтикВА, 2007. — 212+144 с. — рус., укр.
3. *Почебут Л. Г.* Взаимопонимание культур: Методология и методы этнической и кросс-культурной психологии. Психология межэтнической толерантности: учебное пособие. — СПб, 2005. — 281 с.
4. *Сейтосманов А. Я.* Формирование толерантного поведения в школьных сообществах АРК на основе социального проектирования и государственно-общественного управления школой // Инновационные технологии в образовании: Материалы IV Международной научно-практической конференции / Приложение к научно-практическому дискуссионно-аналитическому сборнику «Вопросы развития Крыма». — Симферополь: Министерство образования и науки Украины; Министерство образования и науки Автономной Республики Крым, 2007. — С. 90–98.
5. *Юр'єва К. А.* Науково-методичне забезпечення курсу порівняльно-культурологічної етнопедагогіки // Гуманізація навчально-виховного процесу: Збірник наукових праць (спецвипуск) / За заг. ред. проф. В.І. Сипченка. — Слов'янськ: Видавничий центр СДПУ, 2007. — 415 с. — С. 68–73.
6. *Юр'єва К. А.* Порівняльно-культурологічна етнопедагогіка: Програма навчальної дисципліни. — Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2007. — 30 с.

